

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ
ИЖТИМОИЙ ФАНЛАР ФАКУЛЬТЕТИ

Кўлёзма ҳуқуқида
УДК: 181:297:1:171:161(575.1)

АЛИМОВ САРДОР КОМИЛ ЎҒЛИ

**ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА АХЛОҚ ВА ДИН ЎРТАСИДАГИ
МУНОСАБАТНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ**

Ихтисослик: 5А120503 – Этика ва эстетика

**Магистр академик даражасини
олиш учун ёзилган
ДИССЕРТАЦИЯ**

**Илмий раҳбар:
ф.ф.н., доц. Л.А.Мухамеджанова**

Тошкент – 2018

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3-10
I БОБ ДИН ВА АХЛОҚ ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАРНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ.....	11-34
1.1. Дин ва ахлоқнинг фалсафий моҳияти, уларнинг ўзаро алоқадорлик хусусиятлари.....	11-26
1.2. Дин ва ахлоқ муносабати ижтимоий зарурият сифатида намоён бўлишининг тарихий-фалсафий асослари.....	27-33
I боб бўйича хулосалар.....	34
II БОБ ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА АХЛОҚ ВА ДИН ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАРНИНГ НАМОЁН БЎЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	35-59
2.1. Ахлоқ ва дин глобаллашувининг ўзига хос хусусиятлари.....	35-49
2.2. Глобаллашув даврида ахлоқийлик тамойилида динийлик ва дунёвийликнинг ўзаро диалектикаси.....	50-58
II боб бўйича хулосалар.....	59
III БОБ АХЛОҚ ВА ДИН МУНОСАБАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНИШИННИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ....	60-84
3.1. Шахс маънавий камолотида ахлоқ ва дин ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг уйғунлиги масаласи.....	61-70
3.2. Глобаллашув даврида этосфера тараққиётида ахлоқ ва дин уйғунлиги: муаммо ва вазифалар.....	71-83
III боб бўйича хулосалар.....	84
ХУЛОСА.....	85-87
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	88-93
ИЛОВАЛАР.....	94-95

КИРИШ

Диссертация мавзусининг асосланиши ва унинг долзарбилиги.

Жамият тараққиётида ҳар бир даврнинг ўз ўрни мавжуд. Ҳар бир давр ижтимоий ҳаёт жабҳаларига маълум даражада таъсир кўрсатади. Бугунги давр бутун дунёга ахборотнинг мисли кўрилмаган тарзда янгиланиши, қадриятларнинг қайта баҳоланиши билан боғлиқ бўлган глобал жараёнларни тақдим этмоқда. Ҳаётимизнинг барча соҳасида жадаллашувни, бошқача қилиб айтганда эса глобаллашувни қўришимиз одатий ҳол бўлиб қолди. Глобал дунё янгича қадриятлар, ҳаётнинг барча жабҳаларига нисбатан мутлақо ўзгача ёндашувларни талаб қилиши билан характерланмоқда.

“Ҳар бир ижтимоий ҳодисанинг ижобий ва салбий томони бўлгани сингари, глобаллашув жараёни ҳам бундан мустасно эмас. Ҳозирги пайтда унинг ғоят ўткир ва кенг қамровли таъсирини деярли барча соҳаларда кўриш, ҳис этиш мумкин”¹. Ҳаёт суръатларининг узлуксиз жадаллашуви ижтимоий ҳодисаларнинг у ёки бу даражада трансформациясига олиб келди. Глобал давр бутун дунёга чексиз имкониятларни тақдим этиши билан биргаликда глобал муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Аксарият муаммолар, ижтимоий ларзаларнинг туб моҳиятида тамаддунлар тўқнашуви, турли инсонлар дунёқарашларининг бир-биридан фарқ қилиши, ижтимоий қадриятлар орасидаги муносабатларнинг янги босқичга кўтарилиши кабилар ётганлигини қўришимиз мумкин.

Бундай муаммолар орасида диний ва миллий факторлар асосида жамиятда бекарорлик муҳитининг вужудга келиши ва бунинг натижаси ўлароқ турли радикал гуруҳларнинг вужудга келиши, жаҳон мамлакатларининг миллий хавфсизлигига таъсир кўрсатаётганлигини ҳам эътироф этиш лозим. Глобаллашув жараёнидан ҳеч бир давлат ва ҳеч бир миллат четда эмас. Бу жараённинг салбий оқибатларидан сақланиш

¹ Каримов И.А. “Юксак маънавият – енгилмас куч” - Т., “Маънавият”, 2013. 111-112 бетлар.

бугунги дунё мамлакатлари олдида турган энг долзарб муаммолардан бири ҳисобланади, хусусан Ўзбекистонда ҳам.

“Ҳозирги вақтда дунёниг турли минтақаларида миллатлараро ва динлараро кескинлик кучайиб бормоқда, миллатчилик, диний муросасизлик бош қўтармоқда. Бу иллатлар давлатни ёмириб, жамиятни парчалаб, радикал гурух ва оқимлар учун мафкура базасига айланмоқда.

Ана шундай мураккаб вазиятда мамлакатимида турли миллат ва динга мансуб инсонлар ўртасида дўстлик ва ҳамжиҳатликни янада мустаҳкамлаш биз учун борган сари муҳим аҳамият касб этмоқда. Ҳеч шубҳасиз, бу бизнинг заминимизда тинчлик ва осойишталиктининг мустаҳкам кафолати, ҳалқимиз бунёдкорлик салоҳиятини, унинг эртанги кунга бўлган ишончини оширишнинг асоси бўлиб хизмат қилмоқда”².

Жамиятнинг барқарорлигини таъминлашда, тинчлик ва осойишталиктини мустаҳкамлашда ижтиомий тартибни таъминлаш механизмларидан бўлган дин ва ахлоқ каби ижтиомий институтларнинг аҳамияти ғоят беқиёсdir. Ижтиомий онгнинг турли шакллари бўлган ахлоқ ва дин ўртасидаги ўзаро муносабат ҳам глобаллашув даврида ўзгача моҳият касб этиб бормоқда.

Ахлоқ ва диннинг моҳияти, улар ўртасидаги ўзаро муносабат масаласи, диннинг ахлоқийликни таъминлашдаги ўрни, унинг жамиятда узок даврлардан буён легитимловчилик вазифасини бажариб келганлиги каби масалалар тури ижтиомий-гуманитар, фалсафий фанлар, хусусан этиканинг энг долзарб масалаларидан бири сифатида тадқиқот обьекти бўлиб келган. Бугунги глобаллашув даврида ушбу икки ижтиомий институт, ижтиомий онг шаклининг ўзаро таъсирилашувида кескин сифатий ўзгаришлар рўй бермоқдаки, бу қўплаб фанлар қаторида этика фанининг олдига ҳам янги тадқиқотлар ўtkазиш вазифасини қўймоқда.

² Мирзиёев Ш.М. “Миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатлик ҳалқимиз тинчлиги ва фаровонлигининг муҳим омилидир” (Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Республика Байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 25 йиллигига бағишланган учрашувдаги нутки) // «Халқ сўзи», 2017 йил 25 январь.

Ахлоқ ҳам дин ҳам ижтимоий ҳаётни тартибга солиши, инсонлар хатти-ҳаракатларини амалга оширишларида белгиловчи омил вазифасини амалга ошириб келганлиги, иккисида ҳам туб мақсад эзгуликка, яхшиликка йўналганлиги, глобаллашув түфайли дунёнинг секулярлашуви ва сакраллашуви каби бир-бирига зид тенденцияларнинг вужудга келиши ва бу жараёнларнинг диннинг ижтимоий ҳаётдаги ролига бевосита таъсир кўрсатиши, диннинг ахлоқийликни таъминлашдаги ўрнининг тобора камайиб бориши, ахлоқнинг замонавий ҳаётдаги ижтимоий роли каби жиҳатлар мавзунинг долзарблигини таъминлайди.

Тадқиқотнинг обьекти ва предмети. Ушбу магистратура диссертациясининг тадқиқот обьекти ахлоқ ва дин, улар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг намоён бўлиш хусусиятларидан иборат. Глобаллашув даврида ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатни фалсафий ва илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этиш тадқиқотнинг предметини ташкил этади.

Тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари. Тадқиқотнинг мақсади – ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатларнинг тарихий, тадрижий ривожи, глобаллашув даврида жамият маънавий ҳаётида ахлоқ ва диннинг тутган ўрни, уларнинг глобал жамиятдаги ўзаро таъсирлашувини назарий жиҳатдан тадқиқ қилишдан иборат.

Ушбу мақсадга тадқиқотнинг қўйидаги вазифаларини амалга ошириш орқали эришилади:

- ахлоқ ва дин тушунчалари, уларнинг ижтимоий ходиса ва ижтимоий онгнинг ўзига хос кўриниши сифатидаги моҳиятини ёритиб бериш;
- ижтимоий онг шакли сифатида вужудга келган ахлоқ ва диннинг ўзаро таъсирлашуви ва бу жараённинг ижтимоий ҳаётга таъсирини тарихий-тадрижий нуқтаи назардан тадқиқ этиш;
- глобаллашув даврида ахлоқ ва дин факторларининг ўзаро муносабатларида вужудга келаётган янги жиҳатларни илмий жиҳатдан

таҳлил қилиш;

- жамиятнинг маънавий жиҳатдан барқарорлигини таъминлашда ахлоқ ва диннинг роли, ижтимоий ҳаётдаги ўрнини назарий асослаш;
- ахлоқ ва диннинг ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятидан келиб чиқсан ҳолатда уларнинг маънавий баркамол шахсни шакллантиришдаги ролини турли ёндашувлар ва талқинлар асосида таҳлил қилиш;
- глобаллашув даврида ахлоқ ва диннинг ўзаро таъсирлашувини фалсафий жиҳатдан тадқиқ этишга доир таклиф-тавсиялар, илмий- назарий хуносаларни ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги: Ушбу магистрлик диссертациясида глобаллашув даврида ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатлар ҳамда ушбу жараённинг истиқболларига фалсафий жиҳатдан ёндашилди. Тадқиқотнинг илмий янгилигини қўйидагиларда кўришимиз мумкин:

- Дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатларнинг тарихий ривожланиши ва назарий асослари таҳлил қилинди;
- Дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатларнинг ўзаро алоқадорлик хусусиятлари тадқиқ этилди;
- Дин ва ахлоқнинг жамиятни тартибга солишдаги ўрни ва ижтимоий зарурияти атрофлича ўрганилди;
- Ахлоқ ва дин глобаллашувининг намоён бўлиш хусусиятлари фалсафий ёндашув ва талқин асосида таҳлил қилинди;
- Глобаллашув жараёнларининг ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатлар ўзгаришига таъсири ўрганилди;
- Шахс ахлоқий камолотида, ижтимоий барқарорликни таъминлашда ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатларнинг уйғунлиги масаласи фалсафий жиҳатдан тадқиқ қилинди;
- Глобаллашув даврида ахлоқ ва дин ўртасидаги ўзаро муносабатларни фалсафий жиҳатдан ўрганишдаги муаммолар ва вазифаларни аниқлашга доир таклиф ва тавсиялар, илмий-назарий хуносалар ишлаб чиқилди.

Тадқиқотнинг асосий масалалари ва фаразлари. Тадқиқотда бугунги постмодерн дунёда ижтимоий ҳаётни тартибга солиб турувчи регулятив ижтимоий институтлар – ахлоқ ва диннинг роли, улар ўртасидаги муносабат ҳамда ушбу муносабатнинг глобал дунёдаги трансформацияси, ижтимоий маънавий мухит ҳамда унда ахлоқ ва диннинг ўрни масалаларига эътибор қаратилди.

Глобал дунёда этосферанинг барқарорлигини таъминлашда ахлоқ, дин, ҳукуқ каби ижтимоий институтларнинг аҳамияти эътироф этилиб, муаллиф жамият маънавий мухитини соғломлаштиришда айнан дин ва унинг ахлоқий моҳиятига ургу берган. Шунингдек, тадқиқотда дин ва ахлоқнинг ўзаро таъсирлашуви жараёнида таълим-тарбия тизими, оила институтининг роли ошиб бориши, глобал маънавий таҳдидлар, заарли иллатлар ва девиант хулқ-автор шаклларига қарши курашда дин ва ахлоқ омилларининг аҳамияти ошиб, ҳал қилувчи аҳамият касб этиши билан боғлиқ бўлган илмий фаразлар илгари сурилган.

Тадқиқот мавзуси бўйича адабиётлар таҳлили. Ахлоқ ва дин ҳамда уларнинг ўзаро муносабати, ўхшаш ва фарқли хусусиятларини тадқиқ этиш бўйича кўплаб олимлар, файласуфлар илмий изланишлар олиб борганлар. Лекин, замонавий ахлоқ ва глобал жамиятдаги диннинг роли, улар ўртасидаги муносабатнинг янги босқичга қўтарилиб бораётгани, ушбу жараённинг минтақавий хусусиятлари каби муаммолар нисбатан яқин тарихда юз бергани ва юз бераётгани туфайли нисбатан кам тадқиқ этилган.

Тадқиқот мавзуси баркамол авлодни тарбиялаш, тинчлик ва барқарорлик, миллатларо тотувлик ва барқарорликни таъминлаш каби жиҳатларни акс эттиргани ҳолда, Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг айни шу масалаларга бағишлиланган асрлари, Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг шу мавзу доирасидаги маъruzалари тадқиқотнинг методологик асосларини ташкил этади.

Бутун дунё файласуфлари, олимлари орасидан ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатларни турли нұқтаи назардан таҳлил қилған олимлардан Ж.М.Эсптейн³, Д.Хюм⁴, Т.Диксон⁵, Р.М.Адамс⁶, С.С.Эванс⁷, Р. Фейнман кабиларнинг илмий тадқиқотлари, мақола ва тезисларини қайд этиш зарур.

Ахлоқ ва диннинг глобаллашуви билан боғлиқ масалаларни тадқиқ этиш жараёнида глобаллашув ва унинг намоён бўлиш хусусиятларини тадқиқ этиш билан боғлиқ бўлган илмий изланишлар ҳам катта аҳамият касб этади. Шу нұқтаи назардан глобаллашув жараёнини турли жиҳатларини тадқиқ этган К.С.Гаджиев⁸, Л.Е.Гринин⁹, М.М.Решетников¹⁰, С.Хантингтон¹¹, А.С.Панарин¹², М.Орлов¹³, К.Л.Ерофеева¹⁴ каби хорижлик ҳамда С.Отамуродов¹⁵, А.Очилдиев¹⁶, Б.Умаров, Ш.Жабборов¹⁷, К.Комилов¹⁸ каби мамлакатимиздаги олимларнинг тадқиқотлари ҳам эътибога лойик.

Юқоридаги илмий изланишларда глобаллашув даврида ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабат алоҳида тадқиқот мавзуси сифатида фалсафий ёндашув асосида тадқиқ этилмаган ва бу тадқиқот мавзусининг илмий ўрганиш обьекти сифатида танланишига сабаб бўлди.

³ Epstein, Greg M. (2010). Good Without God: What a Billion Nonreligious People Do Believe. New York: HarperCollins. p. 117.

⁴ David Hume, "The Natural History of Religion." In Hitchens, Christopher (2007). The Portable Atheist: Essential Readings for the Nonbeliever. Philadelphia: Da Capo Press. p. 30

⁵ Dixon, Thomas (2008). Science and Religion: A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press. p. 115.

⁶ •Adams, R. M., 1999, Finite and Infinite Goods, Oxford: Oxford University Press.

⁷ •Evans, C. S., 2004, Kierkegaard's Ethics of Love: Divine Command and Moral Obligations, Oxford: Oxford University Press.—, 2013, God and Moral Obligation, Oxford: Oxford University Press.

⁸ Гаджиев К.С. Введение в геополитику. - М.: ЛОГОС, 2000. - 432 с; Глобализация и моделирование социальной динамики. - М.: Институт социальных наук, 2001. - 237 с.

⁹ Гринин Л.Е. Глобализация и национальный суверенитет. / История и современность. - М.: №1,2005. 5-11с.

¹⁰ Решетников М. М. Глобализация - самый общий взгляд. Часть 1. - СПб., Восточно-Европейский институт психоанализа, 2002. - 76 с.

¹¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // - Москва, ПОЛИС. 1994. №1.-С. 33-48.

¹² Панарин А. С. Искушение глобализмом. - М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. - 416 с.

¹³ Орлов М. Место и роль религии в глобальных процессах современности. // Власть, 2008. № 3. - С.47.

¹⁴ Ерофеева К.Л. Человек в информационном обществе; сущность и существование.- Иваново, 2007.- 46 с

¹⁵ Отамуродов С. Глобаллашув ва миллат. - Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. - 304 б, Глобаллашув ва миллый-маънавий хавфсизлик. Тошкент, 2013.

¹⁶ Очилдиев А. Глобаллашув ва мафкуравий жараёнлар. - Тошкент: «Мухаррир» нашриёти, 2009. - 64 б

¹⁷ Умаров Б., Жабборов Ш. Глобаллашув ва ёшлар тарбияси. - Тошкент: “Академнашр”, 2011. - 47 б.

¹⁸ Комилов К. “Глобаллашув ва диний жараёнлар”. Т., “Мовароуннахр”, 2014. - 128 б.

Тадқиқотда қўлланилган методиканинг тавсифи. Тадқиқотда илмий билишнинг объективлик, тарихийлик, мантиқийлик, умумий алоқадорлик, ворислик ва умуминсонийликнинг бирлиги тамойиллари асосида қиёсий таҳлил, анализ ва синтез, аналогия, умумлаштириш каби методлардан фойдаланилди.

Тадқиқот натижаларининг назарий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотда тақдим этилган таклиф, тавсия ва хуносалар этика фани олдидаги замонавий муаммолардан бўлган ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатларнинг глобаллашув даврида намоён бўлиш хусусиятларини ўрганишга йўналганлиги билан шу соҳада илмий изланишлар олиб бораётган олимларнинг илмий фаолиятига маълум даражада ҳисса қўшади ва бу илмий тадқиқотнинг назарий аҳамиятини белгилаб беради.

Магистрлик диссертациясининг илмий таҳлиллари ва хуносаларидан олий таълим муассасаларида бакалавриат ва магистратурада “Этика”, “Диншунослик”, “Глобаллашув асослари”, “Дин фалсафаси”, “Ижтимоий фалсафа”, “Этика ва эстетиканинг назарий асослари” каби ўқув курсларида маъруза ва семинар машғулотларини олиб боришда фойдаланиш ҳамда ушбу мавзу доирасида янги тадқиқотларни амалга оширишда фойдаланиш мумкин.

Иш тузилмасининг тавсифи: Тадқиқот ишининг ҳажми 96 бет бўлиб, “Кириш”, ҳар бири икки параграфдан иборат бўлган учта боб, “Хуроса”, “Фойдаланилган адабиётлар рўйхати” ҳамда “Иловалар”дан иборат.

Диссертациянинг биринчи боби “Дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатларни тадқиқ этишнинг назарий-методологик асослари” деб номланиб, унда дин ва ахлоқнинг фалсафий моҳияти, уларнинг ўзаро алоқадорлик хусусиятлари ҳамда дин ва ахлоқ муносабати ижтимоий зарурият сифатида намоён бўлишининг тарихий-фалсафий асосларини таҳлил қилинган.

Ишнинг иккинчи боби “Глобаллашув даврида ахлоқ ва дин

ўртасидаги муносабатларнинг намоён бўлиш хусусиятлари” деб номланиб, унда ахлоқ ва дин глобаллашувининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда глобаллашув даврида ахлоқийлик тамойилида динийлик ва дунёвийликнинг ўзаро диалектикаси масалаларига урғу берилган.

Магистрлик диссертациясининг сўнгги боби эса “Ахлоқ ва дин муносабатларини ривожланишининг устувор йўналишлари” деб номланган ҳамда ушбу бобда шахс маънавий камолотида ахлоқ ва дин ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг уйғунлиги масаласи, глобаллашув даврида этосфера тараққиётида ахлоқ ва дин уйғунлиги, маънавий оламдаги глобал муаммоларга ечим топишда ахлоқ ва дин уйғунлиги масалалари таҳлил қилиниб, шахс маънавий камолоти ва жамият тараққиётига ахлоқ ва диннинг таъсирини очиб беришга ҳаракат қилинган.

І БОБ. ДИН ВА АХЛОҚ ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАРНИ – ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1.1. Дин ва ахлоқнинг фалсафий моҳияти, уларнинг ўзаро алоқадорлик хусусиятлари

Ҳар бир давр ижтимоий ҳаёт жабҳаларига маълум даражада таъсир кўрсатади. Бугунги давр бутун дунёга ахборотнинг мисли кўрилмаган тарзда янгиланиши, қадриятларнинг қайта баҳоланиши билан боғлиқ бўлган глобал жараёнларни тақдим этмоқда. Ҳаётимизнинг барча соҳасида жадаллашувни, бошқача қилиб айтганда эса глобаллашувни қўришимиз одатий ҳол бўлиб қолди. Глобал дунё янгича қадриятлар, ҳаётнинг барча жабҳаларига нисбатан мутлақо ўзгача ёндашувларни талаб қилиши билан характерланмоқда.

Жамиятнинг барқарорлигини таъминлашда, тинчлик ва осойишталикини мустаҳкамлашда ижтимоий тартиби таъминлаш механизмларидан бўлган ахлоқ ва дин каби ижтимоий институтларнинг аҳамияти ғоят бекиёсdir. Ижтимоий онгнинг турли шакллари бўлган ахлоқ ва дин ўртасидаги ўзаро муносабат бир неча минг йилликлар олдин вужудга келган бўлсада, бугунги постмодерн дунёда ҳам ўзгача моҳият касб этиб бормоқда.

Ахлоқ ва диннинг моҳияти, улар ўртасидаги ўзаро муносабат масаласи, диннинг ахлоқийликни таъминлашдаги ўрни, унинг жамиятда узоқ даврлардан буён легитимловчилик вазифасини бажариб келганлиги каби масалалар турли ижтимоий-гуманитар, фалсафий фанлар, хусусан этиканинг энг долзарб масалаларидан бири сифатида тадқиқот обьекти бўлиб келган. Бугунги глобаллашув даврида ушбу икки ижтимоий институт, ижтимоий онг шаклининг ўзаро таъсирлашувида кескин сифатий ўзгаришлар рўй бермоқдаки, бу кўплаб фанлар қаторида этика фанининг олдига ҳам янги тадқиқотлар ўтказиш вазифасини қўймоқда.

Ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабат, диний эътиқод ва дунёвийликнинг бир-бирини тақозо этиши ёки этмаслиги масаласи, дин ва

ахлоқнинг ўзаро мутаносиблиги ва айни вақтда фарқли жиҳатлари каби масалалар узоқ вақтлардан буён илмий мунозаралар учун асос бўлиб келмоқдаки, бу кўплаб олимларни ушбу икки тушунчанинг ўзаро кесишув нуқталарига эътибор беришга ундан келмоқда.

Дин ва ахлоқнинг мазмун-моҳияти фалсафий ёндашув билан ҳам таҳлил қилинган. Ушбу икки ижтимоий онгнинг кўринишини ўзаро алоқадор жиҳатларига тўхталишдан олдин, бу икки тушунчанинг моҳиятига эътибор қаратиб ўтсак.

Аввало, дин тушунчасига тўхталиб ўтсак. Барчамизга маълумки, дин (лотин тилидаги “religio” сўзи билан маънодош бўлиб, араб тилидан таржима қилинганда “эътиқод”, “ишонч”, “итоат” деган маъноларни англатади) инсоннинг руҳий-маънавий олами билан боғлиқ тушунча бўлиб, унинг атроф-муҳитга, оламнинг яратилишига, ҳаётнинг асл мазмунига нисбатан ҳиссий кечинмалари, маълум бир ҳаёт тарзи, ижтимоий онгнинг ўзига хос шаклини ифодалайди. Ушбу тушунчага турлича нуқтаи назардан таъриф бериш мумкин:

- дин инсонни қуршаб олган атроф-муҳитдан ташқарида бўлган, уни ва коинотдаги барча нарсаларни яратган, айни замонда инсонларга тўғри, ҳақиқий, одил ҳаёт йулини кўрсатадиган ва ўргатадиган илоҳий борлиққа ишонч ва ишонишни ифода этадиган маслак, қарааш, таълимотdir¹⁹;

- дин — худо ёки худолар, ғайритабиий кучлар мавжудлигига ишониш. Дин муайян таълимотлар, ҳис-туйғулар, тоат-ибодатлар ва диний ташкилотларнинг фаолиятлари орқали намоён бўладиган, олам, ҳаёт яратилишини тасаввур қилишнинг алоҳида тарзи, уни идрок этишнинг ўзига хос усули²⁰.

- дин — 1) ижтимоий-маънавий ҳаёт ҳодисаси, илоҳий қучларга ишонч-эътиқод асосида шаклланган ғоя ва қараашлар тизими; 2) борлиқни яратувчи ва бошқарувчи олий мавжудот, яъни Худога нисбатан муносабат,

¹⁹ Диншунослик (дарслик) –Т., “Мехнат”, 2004., 11 бет

²⁰ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Д ҳарфи. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2001 йил. 271 бет.

тасаввур, урф-одат ва маросимлар мажмуи²¹.

- дин – дунёқараш ва инсонлар ўртасидаги муносабат шакли, шунингдек, Худо ёки турли илоҳлар, илоҳий борлиқнинг мавжудлигига асосланган турмуш тарзи ва ҳаракатлар мажмуаси (культи)ни ҳам ифодалайди²².

Юқоридаги таърифлардан кўриниб турибдики, дин турли фанлар, хусусан, диншунослик, фалсафа, этика, маънавиятшунослик, психология фанларида фаннинг хусусият қонуниятларидан, тадқиқот предметидан келиб чиқсан ҳолда турлича талқин этилади.

Тарихий тараққиётнинг маълум бир даврларида дин инсониятнинг кундалик турмуш тарзида тўлиқ хукмрон мавқега эга бўлган. Инсонлар бажарадиган кундалик юмушлардан тортиб, давлат аҳамиятига молик бўлган катта тадбирларгача дин ва унинг асосида шаклланган қоидалар асосида амалга оширилган, соддароқ қилиб айтганда эса дин инсониятнинг тўлиқ фаолиятини назорат қилган.

Энди “ахлоқ” тушунчасининг мазмун-моҳиятига тўхталадиган бўлсак. Ахлоқ арабча хулқ сўзининг кўплиги – кишилар орасида муносабатларни тартибга солишнинг ўзига хос тартиб, қоидалари йиғиндиси. Кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишнинг муайян ижтимоий-ташкилий тузилмалар фаолиятига асосланган (хуқукий, диний) шаклларидан фарқли равища, ахлоқ кишилар хулқ-атворлари, мулоқотлари, муносабатларининг ёзилмаган, лекин жамият томонидан қабул қилинган ҳамда қўллаб-қувватланадиган “олтин қоидалар”ни ифодалайди²³. Ахлоқ жамият томонидан ижтимоий ҳаётни тартибга солиш жараёнида қабул қилинган бўлиб, унинг нормалари хатти-ҳаракатларни “яхши” ва “ёмон”, “тўғри” ва “нотўғри”, “эзгу” ва “ёвуз”га ажратиш

²¹ Маънавият: асосий тушунчалар луғати – Т.: “Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти” нашриёти. 2009. 173 бет.

²² Большой энциклопедический словарь / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая российская энциклопедия; СПб.: Норинт, 1997. Ст. 1009

²³ Фалсафа: энциклопедик луғат – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2010. 35 бет.

меъёрлари сифатида ҳам талқин этилади²⁴.

Оддий урф-одатлардан фарқли равища ахлоқий меъёрлар эзгулик ва ёвузлик, бурч, адолат ва шу каби ахлоқий идеаллар кўринишидаги маънавий асосларга таянади. Конун нормаларидан фарқли равища инсонларнинг ахлоқ қоидалари ва талабларига амал қилишларини таъминлашда фақатгина маънавий-рухий шаклдаги чоралар (масалан, жамоатчилик фикри, виждан олдида жавобгарлик, ота-она олдидаги бурч) қўлланилади²⁵.

Ахлоқ ва динга берилган юқоридаги таърифлар уларнинг энг умумий хусусиятларини ўзида акс эттирган. Лекин ушбу тушунчаларнинг асл мазмун-моҳияти ва структуравий тузилиши анча кенг ва мукаммалдир.

Дин ва ахлоқ ўртасидаги ўзаро муносабатнинг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда ушбу муносабатларни уч турга бўлишимиз мумкин:

Автономия. Бундай кўринишдаги муносабатда ахлоқ диний ғояларга таянмайди, фақатгина ақлга асосланади. Бунда ҳолатда ахлоқий қадриятларнинг қайсиdir динга тегишли бўлган қадриятлар тизимида акс этиши фақатгина тасодиф деб баҳоланади.

Гетерономия. Ахлоқий нормалар тўғридан тўғри бирор диний эътиқодга ёки дин томонидан ўрнатилган қадриятлар тизимида боғлиқ бўладиган бўлса, бундай кўринишдаги муносабатда ахлоқ гетерономик яъни қоидалари ташқи манбага таянувчи деб ҳисобланади. Гетерономия ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатда нисбатан мўтадил ёндашув ҳисобланади.

Теономия. Бунда ахлоқ динга бевосита бўйсунади. Бошқача қилиб айтганда эса ахлоқий нормаларнинг пайдо бўлиши ва таъминланишида диний эътиқод, диний билим, диннинг асосий моҳиятини ташкил этувчи илоҳий борлик (Худо, Аллоҳ, Тангри) илҳом манбаси, асосий таянч

²⁴ Новый энциклопедический словарь, М.: Большая Российская Энциклопедия, 2005.

²⁵ Большой энциклопедический словарь / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая российская энциклопедия; СПб.: Норинт, 1997. Ст. 755

хисобланади²⁶.

Биринчи турдаги муносабатларнинг энг характерли хусусияти шундаки, бунда “ахлоқ нормалари фақатгина ақл ва тажрибага таянади”. Гетерономия (“geteros” – begona, ўзга, “nomos” – қонун) – “ахлоқнинг муқаррар тарзда динга боғлиқ эканлигини, ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабат ахлоқнинг тараққиётида муҳим эканлигини, чунки дин ақл-идроқидан кўра инсоният табиатига кенгроқ ва табиийроқ ёндашувга эга эканлигини” исботлашга йўналади. Теономияга эса умуман олганда қуидагича таъриф бериш мумкин: “Диннинг ҳаётингиздаги ўрнига аҳамият бермаган ҳолда у ифодалайдиган асосий ғоялар ва қадриятларга эътибор беринг. Шунда бу ғоялар ва қадриятлар ахлоқнинг ҳам асосини ташкил этишини тушуниб етасиз”.

Дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатларнинг ушбу турларини ўрганиб, таҳлил қилар эканмиз, ахлоқий меъёрларнинг асосида диний эътиқод ётади, деган хуносага келамиз. Таниқли рус тадқиқотчisi С.Н.Булгаков ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатларни тадқиқ қилиб, шундай деб қайд этган эди: “Адолат билан ёндашадиган бўлсак, ахлоқийликнинг илдизи динга бориб тақалади. Инсондаги эзгулик ва ёвузликни фарқлаб турувчи нур илоҳий манбадан қувват олади”.

Бундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, дин биринчи навбатда рухий-маънавий оламга тегишли бўлган қадриятлар ва меъёрларни шакллантирас экан, демақ, ахлоқ фақатгина дин билан боғлиқ тарзда ривожланади. Албатта, бундай ёндашув натижасида дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатнинг асл фалсафий моҳиятини англаш янада мураккаблашади, чунки ушбу муносабатга бошқа томондан ёндашадиган бўлсак, дин кўплаб ахлоқий меъёрлар, қоидалар ва қадриятлар матрицасидан ташкил топганлигини кўришимиз мумкин. Бу ҳолатда бу икки ижтимоий онг шаклининг ўзаро тъсирлашуви метафизик жиҳатдан эмас, балки даврий-диалектик йўналишда кечишини англашимиз мумкин.

²⁶ Томпсон М. Философия религии / Пер. с англ. Ю. Бушуевой. – М.: ФАИРПРЕСС, 2001. ст 145

Шунга қарамай, ушбу фикрнинг мантиқий якунида хulosса қилишимиз мумкинки, ахлоқ диний онг соҳасида шаклланган, лекин инсонларнинг ўзаро муносабатга киришувида, маданиятларида намоён бўлади.

Таниқли рус олимлари Г.В.Осипов ва Ж.Т.Тощенко ўз тадқиқотлари давомида ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатлар, қисман, ахлоқ, унинг қоидалари, принциплари, динга таянишини таъкидлайди. Улар айнан шу фикрларини давом эттириб, қуйидаги хulosага келишган: “Кўплаб маданият ютуқлари диний эътиқодларнинг бевосита ёки билвосита таъсирида вужудга келган. Айнан юксак диний билимга эга бўлган олимларнинг саъй-ҳаракатлари натижасида инсонларнинг ахлоқ бўйича тасаввурлари, билимлари ҳамда ҳаётий тажрибалари тизимлаштирилди, бунинг натижасида эса инсонлар, жамиятлар, халқлар, цивилизациялар ҳамда уларнинг ижтимоий ва кундалик ҳаётининг мавжудлиги бевосита боғлиқ бўлган ахлоқнинг асосий тамойиллари шакллантирилди”. Бошқача қилиб айтганда, “Табиатда илдизсиз ҳақиқий ўсимликни топиб бўлмагани каби, диний асосга эга бўлмаган, унга таянмайдиган ахлоқ ҳам мавжуд эмас”.

Д.С. Милль, У. Джеймс, Г. Хеффдинг, П. Тиллих, Ж. Моритен ва бошқа кўплаб олимлар ҳам дин ахлоқнинг асоси эканлиги ҳақидаги концепцияни қўллаб-куватлашган. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, автономия концепцияси (ахлоқнинг динга боғлиқ бўлмаган тарзда мавжудлигини тарғиб этувчи қараш) ҳаётий эҳтиёж туфайли вужудга келди. Ушбу қараш Худо мавжудлигини инкор этувчи кишилар учун ахлоқий қоидаларни жамлаган ўзига хос дастур вазифасини бажарди. Бундай инсонлар диннинг ахлоқий қоидалар асоси эканлигини инкор қилишади, ваҳоланки уларнинг ўzlари ҳам ахлоқий нормаларсиз ҳаёт кечира олишмайди. Лекин шунга қарамасдан, дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатнинг биринчи ва асосий хусусияти уларнинг табиий равишда бир-бирларини тақозо этиши ва ўзаро таъсиrlашувидан иборат эканлигини қайд этмаслик мумкин эмас. Бунинг сабаби ахлоқ ҳам, дин ҳам ижтимоий

маънавий борлиқнинг кўриниши сифатида бевосита инсон ва унинг маънавий-рухий оламига дахлдор ва натижада улар муқаррар равишда бир-бирлари билан тўқнашади ва ўзаро таъсирлашади.

Ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатларни таҳлил қиласиз, ўз ўрнида уларни ўзаро боғлаб турувчи ўхшаш жиҳатларга эътибор қаратиш лозим. Бизнинг нуқтаи назаримизга кўра ахлоқ ва диннинг ўзаро алоқадорлиги қуидагиларда намоён бўлади:

- Дин ва ахлоқ иккиси учун ҳам бирдек тааллуқли бўлган умумий тарихий қадриятларга таянади;
- Икки ижтимоий онг шакли ҳам жамиятда ўзининг хусусий жиҳатларидан келиб чиқкан усул ва воситалардан фойдаланган ҳолда ўзаро боғлиқ бўлган регулятив, коммуникатив, акциологик ва тарбиявий функцияларни амалга оширади;
- Уларнинг иккиси ҳам маънавий маданиятнинг ажралмас қисми бўлиб, улар “маънавий қадриятларни ишлаб чиқариш ва инсонларнинг маънавий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган ижтимоий ҳаётнинг бирлигини²⁷” ўзида акс эттиради;
- Дин ҳам ахлоқ каби индивидуал ва ижтимоий онгга хос бўлган шаклларда намоён бўлади;
- Дин ва ахлоқ тизим сифатида бир вақтнинг ўзида ҳам диний, ҳам ахлоқий меъёрларни ўзида ифодалайди, яъни диний норма сифатида эътироф этилувчи қоидалар айни пайтда ахлоқий норма ҳам бўла олади. Масалан, яҳудийлик дини таълимотининг ўзагини ташкил этувчи Мусога нозил қилинган “Ўн (10) амр”ни таҳлил қиласиган бўлсак. Маълумки, Ўн амр Мусо пайғамбарга Тур тоғида икки марта туширилган бўлиб, “Таврот”нинг “Чиқиши” ва “Иккинчи қонун” китобларидан ўрин олган. Ушбу 10 қоиданинг факатгина дастлабки тўрттаси (– Яҳведан бошқага ибодат қилмаслик; – Бут, санам ва расмларга сигинмаслик; – Худонинг номини бўлар бўлмасга тилга олавермаслик; – Шанба кунини муқаддас

²⁷ Философия: Учебник для юридических вузов / Под ред. И.И. Кального, В.А. Карпунина, В.П. Сальникова. – СПб.: Санкт-Петербургский юридический институт МВД России, Стикс, 1996.

билиб, у кунда дам олиш.) диннинг соф метафизик моҳиятига, илоҳий таълимотига тегишли. Қолган олти қоида (– Ота–онани ҳурмат қилиш; – Қотиллик қиласлиқ; – Зино қиласлиқ; – Ўғрилик қиласлиқ; – Ўз яқинлари (яхудийлар) ҳаққига ёлғон гувоҳлик бермаслиқ; – Ўз яқинлари уйига, аёлига, қулига, ҳайвонларига, умуман унга тегишли бўлган нарсаларга кўз олайтирмаслиқ²⁸.) ўзида ахлоқий мазмунни ҳам жамлаган. Демак, хулоса қилишимиз мумкинки, баъзи нормалар бир вактнинг ўзида ҳам ахлоқий, ҳам диний бўлиши мумкин. Диний ва ахлоқий нормалар ўзида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини тартибга солувчи қоидаларни жамлагани учун жамиятда регулятив функцияни амалга оширади;

- Дин ҳам, ахлоқ ҳам бир объектга – инсонга йўналади, улар айнан бир инсонга, ижтимоий қатламга ёки гурухга таъсир қиласди. Уларнинг талаблари деярли ҳамиша бир-бирига мос тушади, бир-бирини тўлдиради, иккиси ҳам инсонни маънавий-рухий комилликка чорлайди;

- Дин ва ахлоқ фалсафий нуқтаи назардан маълум бир тизим ёки жамиятда сиёсий, иқтисодий, маданий факторларнинг ҳаракатланишига сабабчи бўлувчи, уларнинг ижтимоий жиҳатдан яхлитлигига хизмат қилувчи категория сифатида намоён бўлади;

- Динни яхлит тизим деб ҳисоблайдиган бўлсак, у ўзининг ажралмас таркибий қисми сифатида диннинг ахлоқий моҳиятини ташкил этувчи ахлоқий меъёрларни қабул қиласди. Диннинг ахлоқий моҳияти ёки бошқача қилиб айтганда диний ахлоқ фақатгина диний қарашларнинг бевосита таъсири остида шаклланган ахлоқий тушунчалар, тамойиллар ва қоидалар тизими бўлиб келган. Шунинг учун ҳам буддавийлик ахлоқи, ислом ахлоқи ёки христианлик ахлоқи каби тушунчалар вужудга келган. Диний ахлоқ, у қайси диний таълимотга тааллуқли бўлмасин, диннинг метафизик моҳияти, асосий таълимоти, догматик хусусияти билан чамбарчас боғлиқ бўлади;

²⁸ Диншунослик асослари. Ўқув кўлланма.Т. – «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси. – 2013, 73 бет.

- Динда ҳам, ахлоқда ҳам ҳиссий таъсирчанлик, инсоннинг туйғулари, эмоционал хусусияти муҳим аҳамият касб этади. Диндаги эътиқод обьекти трансцендент яъни инсонни қуршаб турган оламдан ташқарида бўлган динларда (масалан, Ислом, Яхудийлик) инсонлар ва Худо ўртасидаги муносабатда инсоннинг туйғулари, унинг ички дунёси асосий ўринда туради. Бошқача қилиб айтганда эса мукаммал диний ҳаётни инсоннинг қалб амрисиз, туйғусисиз қуриб бўлмайди²⁹. Худди шунингдек ахлоқий муносабатларни ҳам турли руҳий ҳолатларсиз тасаввур қилиб бўлмайди, асосий ахлоқий тушунчалар (виждон, уят каби) аслида фақатгина номоддий борлиққа хос бўлиб, уни фақатгина ҳис қилиш мумкин;

- Ахлоқ ва дин учун бирдек умумий бўлган яна бир хусусият, уларнинг меъёрлари, қоидалари барқарор (концерватив) кўринишда намоён бўлади. Масалан, Худо ишониш – бу диний норма сифатида дин пайдо бўлганидан буён мавжуд, ушбу норма ўз моҳиятини мутлақо дахлсиз ҳолатда сақлаб келмоқда. Адолатли ва ҳалол бўлиш эса ахлоқий моҳият касб этади. Лекин шу ўринда шуни таъкидлашимиз керакки, дин соф ахлоққа нисбатан анча концерватив моҳиятга эга;

- Динда ҳам ахлоқда ҳам ишонч энг асосий таркибий қисмлардан бири ҳисобланади, иккиси ҳам иймонга, нимагадир эътиқод қилишга асосланади. Биринчи кўринишда Худо (Аллоҳ, Тангри)га бўлган иймон, иккинчи ҳолатда эса Эзгулик ва Адолат ғалабасига бўлган ишончни мисол қилишимиз мумкин;

- Худди диний нормаларни бажаришда бўлгани каби соф ахлоқий нормаларни ҳам инсонлар қатъий бажаришлари талаб этилади. Масалан, диний норманинг Аллоҳ (Худо, Тангри) иродаси сифатида қатъийлиги таъминланса, ахлоқий норма ота насиҳати, устоз ўғити сифатида қабул қилиниб, амалга оширилмоғи зарур.

²⁹ Попов Л.А. Десять лекций по этике. – М.: Ось-89, 2001.

Дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатда фақатгина ўхшаш, бир-бирига боғлаб турувчи хусусиятлар эмас, уларни бир-биридан фарқловчи, алоҳида ижтимоий онг шакли сифатида тадқиқ этилишини таъминловчи жиҳатлар ҳам мавжуд. Дин ва ахлоқ ўртасидаги асосий фарқ қуидаги жиҳатларда намоён бўлади:

- Дин ва ахлоқ турли ижтимоий муносабатларда, фаолият шаклларида намоён бўлади. Дин жамият диний ҳаётини шакллантирувчи ўзига хос турдаги муносабатларни вужудга келтиради, жамиятнинг ижтимоий-маънавий моҳиятини шакллантиради, диний маросимларни тартибга солади, диний ташкилотлар (масжид, черков ва бошқалар) нинг шу динга эътиқод қилувчилар билан муайян муносабатларининг тизимини белгилайди. Диний онг диний ҳаётнинг ажралмас қисмини, ўзагини ташкил этади. Ахлоқ эса жамиятнинг ахлоқий ҳаётини тартибга солади. У инсонлар ўртасидаги инсонийлик ва оқилоналийка асосланувчи муносабатларни, инсонийлик меъёрларини ахлоқий нуқтаи назардан тартибга солиш зарурияти билан боғлиқ бўлган маънавий ҳаётнинг асосий принципларини шакллантириш вазифасини бажаради.

- Дин ва ахлоқ бир-бири билан шаклланиши ҳамда меъёрлари, қоидаларининг таъминланиши билан ҳам фарқ қиласди. Маълумки, диний нормалар илоҳий борлиқнинг хоҳиши, Худонинг иродаси сифатида талқин этилади, ушбу қоидаларга риоя этганларнинг рағбатлантирилиши ҳам, бажармаганларнинг жазоланиши ҳам айнан Худо билан боғланади. Диний норманинг бажарилмаслиги гуноҳ деб ҳисобланади, гуноҳкорларнинг жазоланиши бўйича ҳар бир динда алоҳида таълимот, алоҳида тизим шаклланган. Ахлоқ нормалари эса виждон, инсонларнинг эркин, диндан мустақил эътиқодига асосланади, ахлоқ қоидаларига амал қилмаслик эса, виждон азоби, уят ҳисси, жамият олдида жавобгарлик билан таъминланади. Диний қоидалар маълум бир дин доирасида қабул қилиниб, унинг амал қилиш ўша динга эътиқод қилувчилар учун мажбурий аҳамият касб этади. Аксарият ахлоқий нормалар шаклланиш

жараёнигининг ўзидаёқ маълум бир дин тизимидан мустаҳкам ўрин эгаллаган, уларнинг бажарилиши ҳам дастлаб айнан ушбу динга эътиқод қилувчилар томонидан амалга оширилган, сўнгра эса жамиятнинг бошқа қатламлари орасида тарқалган.

- Ҳар бир дин Худо, унинг моҳияти, оламдаги бошқа нарсалар, жамият билан муносабати тушунчаларини акс эттирган дунёқарашга асосланади. Диннинг ушбу фалсафий томони унинг догматик моҳиятини, таълимотини ифодалайди³⁰. Ушбу фикрни давом эттириш орқали куйидаги хулоса келиб чиқади: ахлоқ дин тизимидағи ажralmas таркибий қисм сифатида унинг догматик, илоҳий таълимоти билан мажбурий равишда чамбарчас боғланган бўлади. Догма (юн. догма — фикр, қоида, таълимот) —илоҳиётда диндорлар учун мажбурий ҳисобланган, муҳокама юритмасдан эътиқод қилинадиган таълимот, қатъий белгиланган ақида ҳисобланади³¹.

- Диний нормалар ахлоқий қоидаларга нисбатан олинганда статик моҳиятга эга. Ахлоқий нормалар ижтимоий муносабатлар, сиёсий ва иқтисодий жараёнлар таъсирида ўзгаришга мойил бўлади;

- Ахлоқ ва дин ўртасидаги яна бир фарқ уларнинг таркибий тузилишида намоён бўлади. Дин ижтимоий онгнинг алоҳида кўриниши сифатида намоён бўлади. Олимлар муайян эътиқод дин деб аталиши учун куйидаги хусусиятларга, таркибий элементларга эга бўлиши зарур деб ҳисоблашади: 1) Файритабиий илоҳ, эътиқод обьекти ҳақидаги тасаввурларнинг мавжудлиги; 2) Эътиқод обьекти, Аллоҳ (Худо, Тангри ва бошқалар) билан инсонларни боғлаб турувчи культ ёки культлар мажмуасининг мавжудлиги; 3) эътиқод қилувчиларни ўзида жамлайдиган диний ташкилотларнинг мавжудлиги³²; 4) диний урф-одатлар мажмуасининг мавжудлиги; 5) диннинг ахлоқий, эстетик, маънавий моҳиятга эга эканлиги ва жамият ҳаётининг ушбу соҳаларида муайян

³⁰ Чичерин Б.Н. Наука и религия / Вступ. ст. В.Н. Жукова. – М.: Республика, 1999.

³¹ Ўзбекистон миллый энциклопедияси. Биринчи жилд. Т., - 2000 й.

³² Диншунослик асослари. Ўкув кўлланма.Т. – «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси. – 2013, 8-9-бетлар.

функцияларни амалга ошириши; 6) диний мифологиянинг мавжудлиги, таълимотнинг мифологик асосга эгалиги ва бошқалар. Ўз ўрнида ахлоқ ҳам маълум ички тузилишга, структурага эга бўлиб, у ахлоқий онг, ахлоқий ҳиссиёт ва ахлоқий хатти-ҳаракатларга бўлинади³³;

- Диний нормаларнинг жамият ҳаётида таъминланиши диний меъёрларнинг бажарилиши устидан назорат олиб борувчи руҳонийлар, диний жамоанинг қатъий иерархияси томонидан амалга оширилади. Ахлоқ эса унинг нормаларини, қоидаларини, меъёрларини амалга оширилишини қатъий назорат қиласидаган алоҳида институтларга эга эмас. Унинг амалга оширилиши фақатгина инсоннинг виждони ва жамоатчилик фикрига асосланади;

- Ахлоқ инсонларни Яхшиликка, Эзгуликка, юксак ахлоқий қадриятларни эгаллаш ва маънавий баркамол бўлишга олиб борувчи йўлдир. Дин эса инсонларни Аллоҳ (Худо, Тангри) га ва унга ибодат қилишга олиб борувчи йўл сифатида талқин этилади. Бу икки йўл бир хил бўлиши ёки умуман бир-бирига мос келмаслиги ҳам мумкин³⁴;

- Диний нормалар ҳамиша ушбу диннинг таълимотидаги илоҳий тушунчалар билан боғлиқ бўлиб келган. Жаннат ва дўзах, охират (апокалипсис), гуноҳ ва унинг учун Аллоҳ олдида жавобгарликнинг муқаррарлиги, савоб, чин дилдан тавба қилиш каби соф ахлоқий муносабатларда учрамайдиган механизмлар диний нормалар бажарилишини таъминланишда катта аҳамият касб этади. Динга эътиқод қилувчилар Аллоҳни севиш, Аллоҳдан қўрқиши каби соф диний ҳистийғуларни ҳам туйушади, демак, дин ўз нормаларини таъминлаш учун маълум бир культ (ибодат, маросимлар) дан фойдаланади;

- Дин ва ахлоқ инсонларнинг хулқ-атвор даражаси, ушбу даражага қўйилаётган ахлоқий меъёрлар, талабларга кўра ҳам фарқланади. Дин инсонлардан маънавий баркамол бўлишни, диний

³³ Абдулла Шер. Ахлоқунослик. Дарслик. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. Т., 2010 йил, 219-бет.

³⁴ Попов Л.А. Десять лекций по этике. – М.: Ось-89, 2001.

идеалга доимий равиша интилиб яшашни талаб қиласди. Диний ахлоқ инсонларнинг ўзини ўзи инкор этишининг яъни ўз манфаатлари, эҳтиёжларидан воз кечишининг юқори босқичи сифатида намоён бўлади. Буни замонавий ҳиндуизм таълимотининг асосчиси Маҳатма Ганди, АҚШлик жамоат арбоби, пастор Мартин Лютер Кинг, католик йўналишидаги христианлар учун қадрли бўлган Она Терезаларнинг мисолида кўришимиз мумкин. Умуман олганда, дин инсонлардан доимий равиша ахлоқий юксакликда бўлишни талаб қиласди, ахлоқда эса бу жиҳат диндаги қаби юқори талаб даражасидаги қатъий мазмун касб этмайди.

Юқорида келтириб ўтганимиздек, ахлоқ ва дин ҳуқуқ билан бир қаторда инсонлар турмуш тарзини тартибга солиб турувчи ижтимоий институтлар ҳисобланади. Бу уч ижтимоий онг шаклининг асосий фарқли хусусияти уларнинг механизмига боғлик. Динда маълум бир ижтимоий зарарли оқибатга олиб келувчи ҳаракат “табу” ёки “гуноҳ” тарзида талқин этилади, бу амални бажармаганлик учун рағбат ёки амалга оширилганлиги учун жазо барча динларда илоҳий хусусият касб этади. Ахлоқда эса маълум бир ахлоқий норманинг бажарилиши ёки таъқиқнинг амалга оширилиши илоҳий эмас, ижтимоий мазмунга эга. Жамият олдидаги бурчлилик, ижтимоий назорат, виждон ахлоқий қоидаларнинг бажарилишини таъминлайди. Ҳуқуқда эса ижтимоий нормалар факатгина ахлоқий эмас, балки юридик хусусият касб этади. Тегишли юридик нормадаги санкция, ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг белгилаб қўйилган механизми, давлат органлари ҳуқуқни таъминлаб бериш функциясини амалга оширади. Буни оддий бир мисол ёрдамида ҳам кўришимиз мумкин. Масалан ўғрилик қилиш ҳам ахлоқий, ҳам диний, ҳам ҳуқуқий нуқтаи назардан мумкин эмас. Айнан битта ҳаракат (ўғрилик) учун ахлоқий жиҳатдан – жамият олдига (уят, жамиятдан узилиб қолиш, виждон азоби), диний нуқтаи назардан Худо (Аллоҳ, Тангри ва ҳоказо) олдига ҳар бир диннинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда (масалан, ислом динига кўра –

гуноҳ, қабр, охират, дўзах азоби; ҳиндуизм, буддавийлик каби динларда – ёмон карма, кейинги ҳаётда ёмонроқ ҳолатда қайта туғилиш ва бошқалар), ҳуқуқий нуқтаи назардан эса қонун олдида (жиноят сифатида тегишли тарздаги ваколатли орган томонидан белгиланувчи жазо кўринишида) жавобгарлик белгилаб берилади.

Дин илоҳий моҳиятга, ахлоқ эса ижтимоий ҳаётнинг реал манфаатлари, эҳтиёжларига дахлдор. Динларнинг вужудга келиши жараёнига эътибор берадиган бўлсак, бирор бир янги дин вужудга келиши ёки диний реформанинг амалга оширилишига асосий сабаблардан бири сифатида жамиятдаги ахлоқий муносабатларнинг таназзулга юз тутиши, емирилиши ёки янгилаш эҳтиёжининг пайдо бўлиши билан изоҳланади. Ўз ўрнида ахлоқнинг шаклланишида ва унинг ижтимоий ўрнида диннинг аҳамияти катта. Дастребки ахлоқий тасаввурлар, инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатлардаги ибтидоий қоидаларнинг мустаҳкамланишида, амалга оширилишини таъминланишида диннинг ибтидоий шакллари асосий рол ўйнаган. Бинобарин, барча динларнинг асосий мазмуни, муҳим мақсадларидан бири, инсонга ёмонликнинг зарарларини баён қилиш ва ёмон йўлга кириб кетганларни тўғри йўлга даъват этишдир³⁵. Бу қоида орқали биз ахлоқнинг илоҳий моҳиятини, дин орқали таъминланганлиги ва бу жараён давом этажанлигини кузатишимииз мумкин.

Динда ахлоқий нормалар илоҳий қоидалар сифатида талқин этилади, бу унга илоҳий моҳият ва қатъий, бажарилиши зарур бўлган, ҳеч қачон инкор этиб бўлмайдиган ҳодиса тусини беради. Дин тарихнинг аксар қисмида универсал вазифалари қаторида жамиятда ахлоқийликни таъминловчи институт функциясини ҳам бажарганки, бу ўз ўрнида ахлоққа илоҳий моҳият берган, ахлоқий меъёрлар, қонун-қоидалар қатъийлаштирилган, амалга оширилиши диний меъёрлар, механизмлар билан таъминланган. Бу муносабат шу даражада ривожланганки, ахлоқийлик динийликнинг асосий шартларидан бирига айланган,

³⁵ uz.wikipedia.org/wiki/Axloq

динийлик эса ахлоқийликни таъминловчи асосий восита бўлиб қолган.

Диннинг ижтимоий ҳаётда ахлоқийликни узоқ тарихдан буён таъминлаб келган институт сифатида ўрнини инкор этмаган тарзда шуни таъкидлаш ўринлики, глобаллашув жараёнлари, ахборот технологиялари асрида ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатларда муқаррар ўзгаришлар содир бўлмоқда. Бу ўзгаришларга бу икки омилнинг ўзига хос жиҳатлари ҳам маълум маънода таъсир кўрсатмоқда. Хусусан, бу икки кучда замонга мослашув ҳодисаси нисбатан турлича тарзда амалга ошади. Ахлоқ замон талабларига тез жавоб бериб, динамик моҳият касб этади, динлар эса консерватив моҳиятга эга. Бу жараён айниқса кичик диний гурухларда, реакцион диний жамоаларда яққолроқ намоён бўлади, улар ўзларининг консерватив хусусиятини сақлаб қолиш мақсадида мавжуд ўзгаришларга қарши туришади, унга қарши курашишади. Аслида эса, рационал нуқтаи назардан ёндашилганда шу нарса маълум бўладики, ижтимоий жараёнларнинг глобаллашув даврида моҳиятан турғун жараён сифатида намоён бўлиши нихоятда қийин, уларнинг модернизацияси табиий ва зарурий жараён, тараққиётнинг талабига айланмоқда.

Баъзи олимларнинг илмий изланишларида ушбу мулоҳазаларга маълум маънода мос келмайдиган фикрларни ҳам учратиш мумкин. Масалан, америкалик машхур олим, Нобел мукофоти лауреати Ричард Фейнман ўзининг “Фан ва дин муносабати: қўхна масала ҳакида баъзи мулоҳазалар” номли мақоласида дин ва унинг моҳиятига тўхталар экан, уни З қисмга бўлишни таклиф этади: диннинг метафизик аспекти, ахлоқий аспекти ва илҳомбахшилик аспекти³⁶. Айнан ахлоқий аспекти ижтимоий ҳаётда ҳар қандай ҳолатда ҳам диннинг мавжуд бўлишини таъминловчи омил сифатида талқин этилади. Диннинг метафизик аспекти илмий доираларда узоқ йиллардан буён баҳс-мунозараларга сабаб бўлган бир вақтда, ахлоқий аспект барқарорлигини сақлаб қолган. Зоро, ахлоқнинг туб моҳиятида яхшилик ва эзгулик ётади ва бу диннинг ахлоқий аспектида ўз

³⁶ Фейнман Р. Ф. Вы, конечно, шутите, мистер Фейнман! / Пер. с англ. С. Б. Ильина. — Москва: АСТ, 2014. — 477 с. — ISBN 978-5-17-081214-1.

ўрнини топиб, глобаллашув даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган (зардуштийликдаги “эзгу ният, эзгу сўз, эзгу амал” ғояси ҳозир ҳам мавжуд; ислом дини таълимотларига кўра эса Қуръони Карим бажаришга буюрган яхши хулқларга инсонлар амал қилишса, ўзлари учун катта баҳтга сазовор бўладилар³⁷).

Глобаллашув даврида миллатларо тутувлик, диний бағрикенглик ва барқарорлик муҳитини таъминлаш жаҳондаги барча давлатлар қаторида Ўзбекистонда ҳам энг асосий вазифалардан ҳисобланади. Дин ва унинг ахлоқийликни таъминлашдаги ўрни, ахлоқ ва дин ўртасидаги ўзаро ўйғунликнинг маънавий баркамол авлод тарбияси, ижтимоий тартиб ва барқарорликни таъминлашдаги аҳамияти бекиёс. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов таъбири билан айтганда “Дунёвий ва диний қадриятлар бир-бирини тўлдирмас экан, бугунги куннинг оғир ва мураккаб саволларига тўлақонли жавоб топиш осон бўлмайди³⁸”.

³⁷ uz.wikipedia.org/wiki/Axloq

³⁸ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2013. 96 бет

1.2. Дин ва ахлоқ муносабати ижтимоий зарурият сифатида намоён бўлишининг тарихий-фалсафий асослари

Дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабат ижтимоий характерга эга. Уларнинг ўзаро таъсирлашуви, синхрон тарзда ривожланиши, бир-бирини тўлдириши ёки қайсиdir ҳолатларда бир-бирига қарама-қарши келиши маълум бир ижтимоий ҳаётнинг қоидалари асосидир.

Ижтимоий маънавий борлик турли таркибий қисмлардан иборат яхлит организмга ўхшайди. Унинг таркибий қисмлари бир-бирини тақозо этади, ижтимоий ҳаётда бир-бирининг ўрнини тўлдиради, ўзаро таъсирлашади. Ижтимоий онгнинг таркибий қисмларидан бўлган ахлоқ ва дин ҳам моҳиятан алоҳида бўлиб, лекин улар инсоният тарихий тараққиётининг турли даврларида турли даражада таъсирлашиб, муносабатга киришиб келган ва ушбу жараён бугун ҳам давом этмоқда. Бу икки ижтимоий онг шаклиниңг ўзаро муносабатга киришуви ўзига хос тарихий-фалсафий асосларга, умумий ривожланиш қонуниятларига эгами? Ушбу муносабатлар учун характерли бўлган хусусиятлар мавжудми?

Маълумки, ахлоқ – кишилар орасида муносабатларни тартиба солишининг ўзига хос тартиб, қоидалари йифиндиси. Ахлоқ кишилар хулқатворлари, мулоқотлари, муносабатларининг ёзилмаган, лекин жамият томонидан қабул қилинган ҳамда қўллаб-қувватланадиган “олтин қоидалар”ни ифодалайди. Ахлоқ кишилар орасидаги муносабатларнинг барча тур ва қўринишларига мансуб ва тааллукли бўлиб, у ёки бу хатти-харакатлар, алоқа ва муносабатлар ҳақида фикр юритиш (маъқуллаш ёки қоралаш) дир³⁹. Ахлоқнинг ижтимоий ҳаётни тартиба солувчи бошқа воситалар (дин, ҳуқуқ ва бошқалар) дан ажралиб турувчи энг асосий хусусиятларидан бири ахлоқий меъёрларнинг белгиланиши ва уларга амал қилинишида инсонлар ўз ички маънавий борликларидан келиб чиқади, виждонига таянади. Бошқача қилиб айтганда эса, ахлоқ бу инсонларнинг ички ўзини ўзи бошқариш механизми бўлиб, у инсоннинг маънавий

³⁹ Фалсафа (энциклопедик луғат): “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. Т., 2010 й., 35 бет

борлиғига, моҳиятига бевосита дахлдор.

Дин эса илоҳийликка дахлдор бўлиб, инсонни қуршаб олган атроф-муҳитдан ташқарида бўлган илоҳий борлиққа ишончни ифода этадиган қараш, таълимотдир. Умуман олганда динга жуда ҳам кенг тушунча, унга кўплаб таърифлар берилган, лекин моҳияттан унинг асосида илоҳий борлиққа ишонч ётади. Дин борлиқни англашнинг ўзига хос тарзи, ижтимоий онгнинг кўриниши, инсонларнинг энг олий маънавий-ахлоқий эҳтиёжлари мажмуаси.

Ахлоқ ва дин ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг тарихий илдизлари ибтидоий диний нормалар ва у билан параллел тарзда шаклланган илк ахлоқий қарашлар пайдо бўла бошлаган даврларга бориб тақалади. Унинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлган кўплаб қарашлар, назариялар шаклланган бўлиб, уларнинг баъзилари бир-бирига зид. Диннинг шаклланиши ҳақидаги рационал ёндашувларга кўра, дин кишилик жамияти тарихий тараққиётининг маълум босқичида вужудга келган бўлиб, жамиятнинг маълум тарихий давр ва шароитидаги талаблари, эҳтиёжлари асосида шаклланган. У минг йиллар давомида шаклланиб, сайқалланиб бугунги кунгача етиб келди. Диннинг илк шакллари инсоният тарихининг дастлабки даврларида ибтидоий одамнинг дунёқарashi сифатида вужудга келган. Ўша даврлардан буён дин инсоннинг табиий эҳтиёжлари ва майлларини жиловлаш воситаси, жамиятда ахлоқийлик таъминланишига катта таъсир кўрсатган омил бўлиб келади.

Шу ўринда яна бир савол туғилади: агарда ахлоқ инсонларнинг ички маънавий-рухий потенциалига таянувчи, инсонларнинг ўз-ўзини бошқаришига асосланган механизм бўлса, ахлоқий меъёрларнинг жамият ҳаётида таъминланишида диннинг ўрни қанчалик аҳамиятли бўлган? Ахлоқ инсонларнинг яхшилика, эзгуликка нисбатан бўлган муносабатини, дин эса инсоннинг тафаккур доирасидан ташқарида бўлган илоҳий борлиққа, илоҳий қоидаларга нисбатан муносабатини ўзида акс эттиради. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, ахлоқ дин воситасида

илоҳийлаштирилган ҳамда диннинг кўмагида таъминланган. Бошқа томондан эса дин айнан ахлоқ тимсолида ўзига рационал таянч топди, ахлоқ туфайли инсоният тараққиётидаги ўзининг позициясини янада мустахкамлади, ягона идеология сифатида қарор топди⁴⁰. Айнан ушбу фикр дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатларнинг уйғунлашувига маълум маънода жавоб беради. Дин – дунёқарашнинг қадимий кўринишларидан бири. Ўн минг йиллар давомида у ягона мафкура вазифасини бажариб келган. Айнан шу ва бошқа омиллар натижаси ўлароқ дин ўз таркибида диний кўринишга эга ва айнан дин орқали асосланувчи ахлоқни ҳам қамраб олган. Инсоният тарихий тараққиётининг ўзи ижтимоий-маънавий ҳаётга тааллуқли бўлган бу икки сферанинг ўзаро яқинлашувига олиб келдики, буни динларнинг вужудга келиши ва ахлоқий нормаларнинг диний меъёрлар воситасида таъминланиб боришида кузатишимиз мумкин.

Умуман олганда масаланинг туб моҳиятини англаш учун инсон онгининг фаолиятини таҳлил қилиб кўриш лозим деб ҳисоблаймиз. Инсоннинг интелектуал-маънавий борлиғи бўлган онг реал ва ёрқин тасаввурлар воситасида оламни идрок этади. Масалан, “дин” деган мавҳум (моддий мавжуд бўлмаган) сўзни эшитганингизда сизнинг тасаввурингизда айнан бирор тасвир гавдаланиши мураккаб кечади. Лекин “масjid” сўзини эшитганингизда сизнинг онгизда ёрқинроқ ва тиникроқ тасвир гавдаланади. Ҳамма гап шундаки, илк диний ва ахлоқий қарашлар шаклланаётган давлардаги ибтидоий инсонларнинг мияси эзгулик, яхшиликка хизмат қилиш зарурияти, инсоний бурч каби соф, шу билан бир қаторда мавҳум бўлган ахлоқий мақсадларни ўз олдига қўйишга мўлжалланмаган. Шунинг билан бир қаторда динда даставвал реал табиат ҳодисалари, қундалик турмуш тарзидаги моддий жараёнларга илоҳий моҳият берилган. Ибтидоий дин куртаклари ҳам, илк ахлоқий қарашлар ҳам соддалиги ва ибтидоий моҳияти билан характерланар эди. Натижада ижтимоий онгнинг бу икки кўриниши диннинг доминантлигига

⁴⁰ Г.Н.Гумницкий, М.Г.Зеленцова. Мораль и религия//Философия и общество 1/2012, ст. 70.

үйғунлашди, дин ўзига хос матрица, ягона мафкура, ижтимоий-маънавий асосга айланиб борди. Ушбу фикни янада ривожлантирадиган бўлсак, ахлоқий меъёрлар тараққий этиб боргани сари унга параллел тарзда ушбу нормаларга амал қилиш ёки қилмаслик туфайли келиб чиқадиган оқибатлар механизми ҳам ривожланди. Ягона универсал идеология бўлган дин оқибатлар механизмига илоҳий моҳият бағишлади. Бирор ахлоқий норманинг амалга оширилишида, масалан, ўғирлик қилишни таъкиқлашда “ўғирлик қилсанг – жамиятга зарап етказасан” деган ижтимоий-ахлоқий оқибатдан кўра, диний ташкилот томонидан реал жазога ҳукм қилиниш ёки илоҳий жазо (масалан, қабр азоби, дўзах каби) белгиланиши билан боғлиқ диний-илоҳий оқибатлар механизми табиий равишда самаралироқ бўлган. Охир-оқибатда ахлоқий нормалар диний нормалар сифатида ижтимоий ҳаётдан чуқур ўрин эгаллаган, ривожланган. Бу эса ахлоқнинг дин орқали амалга оширилишига олиб келган.

Барча динларнинг ахлоқий меъёрлар билан тезда муносабатга киришувидаги ўзига хос сабаблардан яна бири уларнинг ижтимоий ҳаётдаги вазифалари бир-бирларига ҳамоҳанглигидадир. Моҳиятан барча динлар инсониятнинг тараққий топишига, ижтимоий ҳаётда яхшилик, эзгулик, ҳалоллик, адолат каби ахлоқий меъёрларнинг ўрнатилишига йўналтирилган. Бинобарин, дин умуминсоний ахлоқ меъёрларини ўзига сингдириб, хулқ-атвор қоидасига айлантириб келган. Яъни дин ахлоқий меъёрларнинг инсонлар томонидан амал қилинишини таъминловчи механизм вазифасини бажарган. Диннинг яна бир вазифаси инсонларни ёмонликдан қайтариш (масалан зардуштийликда ёвузлик худоси – Ахриманга, исломда эса йўлдан оздирувчи шайтонга қарши кураш), яхшиликка, эзгулик ривожи ва ижтимоий тараққиётга йўналтиришдан иборат. Ўз ўзидан кўриниб турибдики, бу вазифалар ҳам диннинг функционал моҳиятга кўра ахлоқ билан узлуксиз алоқадорлигига олиб келади.

Дин жамият учун зарурий нарса, ижтимоий ҳаётнинг ажралмас

кисмидир. У ижтимоий муносабатларни юзага келтирувчи ва амалга оширувчи омил сифатида намоён бўлади. Диннинг жамиятда бажарадиган ижтимоий, маънавий, руҳий вазифалари яна бири унинг (легитимловчилик) қонунлаштирувчилик вазифасидир. Диннинг ушбу функциясини тадқиқ этган машҳур америкалик олим Толкотт Парсонснинг фикрига кўра, ҳар қандай мавжуд бўлган ижтимоий тизим муайян чекловларсиз мавжуд бўла олмайди. Бунинг учун у қонун даражасига кўтарилиган ахлоқ нормаларини ишлаб чиқиши керак. Дин бундай нормаларни қонунлаштирибгина қолмай, уларга бўлган муносабатни ҳам белгилайди⁴¹. Жамият барқарор ривожланиши, ижтимоий тараққиёт таъминланиши учун ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи қоидалар, меъёрларга эҳтиёж бўлиши табиий ҳол. Узоқ тарихий тараққиёт мобайнида турли омиллар таъсирида жамиятдаги ушбу эҳтиёжни айнан дин таъминлаб келган. Бунда диннинг турли ижтимоий онг шакллари (ахлоқ, хуқуқ, фалсафа, санъат, баъзи даврларда давлат бошқаруви соҳаси) ни ўзида жипслаштира олганлиги ҳам катта рол ўйнаган. Ахлоққа илоҳий моҳият берилиши натижасида ижтимоий ҳаётдаги легитимлаш вазифасини айнан дин амалга оширган. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, дин ва ахлоқ ўртасидаги уйғунлашув ахлоқни таъминлашда ёки, аксинча ахлоққа зид ҳаракатни амалга оширилиши натижасида келиб чиқадиган оқибатда ўзига хос механизм шаклланишига олиб келди. Дин орқали ахлоқ диний-хуқуқий нормага айланган, унинг таъминланиши илоҳий борлиқнинг ҳохиш-истаги сифатида талқин этилган. Давлат сиёсий институт сифатида шаклланган илк даврлардан бошлаб яқин-яқин тарихгача деярли бутун дунёда дин унинг сиёсий-мафқуравий таянчи бўлиб келган. Шундан кўриниб турибдики, диний нормага айлантирилган ахлоқий нормалар сиёсий воситалар орқали таъминланган, давлат диннинг ушбу функциясидан ўз фаолиятини амалга оширишда фойдаланиб келган. Яъни айнан дин жамият ахлоқини назорат қилувчи институт сифатида намоён

⁴¹ Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. - М.:Аспект-Пресс, 1996, ст 160.

бўлган.

Ахлоқ ва дин ўртасидаги уйғун жиҳатлар бир қаторда, уларнинг моҳияттан яхлит ижтимоий-маънавий ҳодисага айланиб кетмаслигига сабаб бўлувчи фарқли хусусиятлар ҳам етарлича. Хусусан ахлоқ ва дин икки турли моҳиятга йўналтирилган. Ахлоқ жамият томонидан рационал асосларга кўра қабул қилинган нормалардан иборат бўлиб, инсонларнинг яхшилик, эзгулик каби устувор ахлоқий тамойилларга онгли равища муносабатида намоён бўлади. Дин эса илоҳий борлиқ томонидан инсонларга тақдим этилган қонун-қоидалар мажмуасини ўз ичига олгани ҳолда, инсонларнинг айнан шу илоҳий борлиққа нисбатан моддий ва маънавий муносабатини ўз ичига олади. Ахлоқда онгли равищдаги танлов, ихтиёр эркинлиги асосий ўринда бўлса, динда олий илоҳнинг кўрсатмалари, буйруқлари ва таъқиқлари тўрги эканлигига ишонч туйғуси устувор аҳамиятга эга. Қолаверса, динларнинг аксарияти (айниқса миллий динлар, эътиқод қилувчилари сони нисбатан кам бўлган диний жамоалар) консерватив характерга эга. Унга кўра динда белгиланган илоҳий нормани ўзгартириш мумкин эмас. Ахлоқ эса ихтиёр эркинлигига таянгани ҳолда ижтимоий тараққиётнинг мавжуд талабларига мос равища шаклланиб, ўзгариб бораверади. Кеча ахлоқий меъёр сифатида мавжуд бўлган тартиблар бугун ахлоқсизлик сифатида эътироф этилиши ҳам мумкин. Масалан, бундан бир неча аср олдин қулчилик ахлоққа зид ҳаракат сифатида эътироф этилмаган, қора танли кишилар эса ахлоқий ҳамжамоа аъзоси ҳисобланмаган. Бугунги кунга келиб эса, қулчилик ва ирқчиликнинг ҳар қандай кўриниши нафақат ахлоққа, балки ҳуқуққа ҳам зид ҳаракат ҳисобланади. Дин ва ахлоқ ўртасидаги яна бир фарқли хусусият диннинг консерватив моҳиятидан келиб чиқади. Яъни аксари динларнинг вужудга келиши дин пайдо бўлаётган минтақадаги ахлоқий ва диний нормалар инқирозини тугатиш учун катта тезликда амалга оширилади ва бунда маълум бир диний раҳнамоларнинг (пайғамбарлар, реформаторлар) етакчилигига таянилади. Ахлоқ эса қайси минтақа ва

қайси даврда бўлишидан қатъий назар узоқ тарихий тараққиёт таъсирида шаклланади (дин воситасида амалга оширилган ахлоқий инқилоблардан ташқари) ва унинг шаклланиши ҳамда ижтимоий тартиб воситасига айланишида бутун ахлоқий ҳамжамоа фаолияти кузатилади.

Ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатларнинг ижтимоий ҳаётдаги бекиёс аҳамияти барча давларда ижтимоий тараққиётга таъсир кўрсатган. Бугунги глобаллашув даврида ҳам жамиятда ахлоқий муҳитни таъминланиши, ахлоқий-маънавий инқирозларнинг олдини олишда дин ва унинг ахлоқни назорат қилишдаги роли бекиёс аҳамияти касб этмоқда.

Хуроса қилиб айтганда, дин инсонни эзгуликка чорловчи, унинг маънавий оламини бойитувчи, ахлоқий муҳитни таъминловчи бекиёс ижтимоий омил бўлиб, унинг ахлоқ ўртасидаги муносабатлар тарихи минг йилликларга бориб тақалади. Глобал дунёда ҳам дин жамият тараққиётида ахлоқийликни таъминланишида маълум маънода хизмат қилишда давом этмоқда. Жамият тараққиёти учун бугун ҳам диний, ҳам дунёвий омил муҳим. Диннинг ҳозирги замон ижтимоий ҳаётда, халқаро муносабатларда, маданий ҳаётдаги мавқеидан келиб чиққан ҳолда қайд этиш лозимки, дин бундан кейин ҳам кишиларни ўзаро ҳамжиҳатликка, тинчликка, эзгуликка ундовичи омил бўлиб қолаверади.

І БОБ БҮЙИЧА ХУЛОСАЛАР:

Биринчи бобда белгиланган вазифалар тадқиқ этилиб, қуидаги хулосаларга келинди:

- Жамиятнинг барқарорлигини таъминлашда, тинчлик ва осойишталикини мустаҳкамлашда ижтимоий тартиби таъминлаш механизмларидан бўлган ахлоқ ва дин институтларнинг аҳамияти ғоят бекиёсдир;
- Ахлоқ ва дин биргаликда жамиятда узоқ даврлардан буён легитимловчилик вазифасини бажариб келган;
- Дин ва ахлоқ ўртасидаги ўзаро муносабатларни уч турга бўлишимиз мумкин: автономия, гетерономия ва теономия;
- Дин ва ахлоқнинг ўзаро алоқадорлиги улар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларда намоён бўлиб боради. Демак, ушбу икки ижтимоий онг шаклининг маълум бир ўзаро боғлаб турувчи ва фарқловчи хусусиятлари мавжуд;
- Дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабат ижтимоий характерга эга бўлиб, уларнинг ўзаро таъсирлашуви, синхрон тарзда ривожланиши, бир-бiriни тўлдириши ёки қайсиdir ҳолатларда бир-бирига қарама-қарши келиши маълум бир қонуниятларга асосланади;
- Ахлоқ инсонларнинг маънавий борлиққа, дин эса илоҳий моҳиятга дахлдор хисобланади;
- Ахлоқ ва дин ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг тарихий илдизлари ибтидоий диний нормалар ва ilk ахлоқий қарашлар пайдо бўлган даврларга бориб тақалади. Унинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлган кўплаб қарашлар, назариялар шаклланган бўлиб, уларнинг баъзилари бир-бирига зид хисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабат ижтимоий зарурият сифатида вужудга келган бўлиб, тарихий тараққиётнинг турли давларида турли даражада ривожланиб келган.

П БОБ. ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА АХЛОҚ ВА ДИН ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАРНИНГ НАМОЁН БЎЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

2.1. Ахлоқ ва дин глобаллашувининг ўзига хос хусусиятлари

Ижтимоий ҳаёт ривожланиб, тараққиётга эришиб боргани сари биз атрофимиздаги деярли барча нарсаларнинг маълум бир маънода глобаллашиб бораётганлигига гувоҳ бўлмоқдамиз. Глобаллашув жараёнлари жамиятнинг сиёсий, иқтисодий соҳалари билан бир қаторда ижтимоий-маънавий жиҳатларига ҳам ўз таъсирини ўтказиб келмоқда, ижтимоий онгнинг турли кўринишлари янгича моҳият касб этиб, мутлақо бошқача кўринишда намоён бўлмоқда. Бугунги кунда содир бўлаётган барча ўзгаришлар, жадаллашув жараёнлари бир сўз билан “глобаллашув” деб номланади. Ушбу феноменнинг тадқиқотимиз обьекти бўлган ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатларга кўрсатаётган таъсири ҳақида фикр билдиришдан олдин “глобаллашувнинг ўзи нима?” деган саволга қичқача жавоб бериб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

“Глобаллашув” феномени вужудга келганига ва илмий доирада истеъмолга киритилганлигига жуда ҳам кўп вақт бўлганича йўқ. Лекин ушбу феномен тарихан қисқа давр ичида инсониятнинг минг йиллар давомида шаклланиб келган ахлоқий, маънавий, иқтисодий, сиёсий онги, қадриятлари тизими ва турмуш тарзида туб сифатий ўзгаришларга олиб келди. Глобаллашув бу “бутун жаҳоннинг иқтисодий, сиёсий, маданий ва диний жиҳатдан интеграциялашуви ва унификациялашуви жараёни⁴²” бўлиб, даставвал иқтисодий жиҳатдан ҳамкорликнинг ўзига хос кўриниши, турли мамлакатлар ва минтақаларнинг иқтисодий муносабатларида умумий манфаатлар йўлида табиий равишда яқинлашуви сифатида талқин қилинган. Кейинчалик эса глобаллашув жараёни ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олди, меҳнат бозори ва ишлаб чиқариш ресурсларининг қайтадан тақсимланиши, миграция жараёнинг кучайиши,

⁴² Глебов Г. И., Милаева О. В. Современные международные отношения. Учебное пособие. — Пенза: Изд. Пенз. гос. ун-та, 2010. — 98 с.

бутун дунё капиталининг маълум бир иқтисодий-молиявий марказларда тўпланиши, миллий қонунчилик тизимларининг стандартлаштирилиши, турли маданиятларнинг қуралашуви, ижтимоий онгдаги ўзгаришлар, янги давр тафаккурининг вужудга келиши, қадриятлар тизимининг қайтадан шакллантирилиши, ахборотнинг энг асосий капиталга айланиши каби хусусиятлар бевосита глобаллашув даврининг характерли жиҳатларига айланди. Глобаллашув – ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олган, тизимли характерга эга бўлган объектив жараён. Глобаллашув натижасида ижтимоий борлиқ ўзини ташкил этувчи субъектларга янада кўпроқ боғлиқ ва дахлдор бўлиб бормоқда⁴³.

Глобаллашув даврининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундан иборатки, бунда бутун дунё яхлит бир тизимга айланади, дунёнинг қайсиdir қисмида содир бўлган жараён бошқа чеккасида ҳам ўз таъсирини кўрсатади, акс-садо беради. Қолаверса, глобаллашувда ҳар бир давлатнинг равнақи, тараққиёти ёки инқирози нафақат яқин ва узоқ қўшни давлатлар, балки бошқа минтақа ва худудлар билан боғлиқ тарзда кечадики, бу объектив жараёндан четда туриш (аслида мумкин бўлмаган жараён) мамлакатнинг ривожланишида сунъий тўсиқ яратиш билан баробардир. Бу аксиоманинг фалсафий таҳлили шундаки, глобаллашув жараёнига қўшилиш ёки қўшилмасликни алоҳида олган бир миллат, халқ ёки давлат Президенти ёки ҳукумат раҳбари ҳал қила олмайди⁴⁴. Умуман олганда, назаримизда глобаллашув ва унга хос бўлган хусусиятларни тадқиқ этар эканмиз, ушбу жараённи салбий ёки ижобий дея баҳолаш эмас, унгагина хос бўлган хусусиятларни тадқиқ этишимиз, глобаллашган дунёни ўрганишимиз мақсадга мувофиқдир.

Глобаллашув жараёни таъсир кўрсатмаган бирорта жараён, ижтимоий институт ёки географик минтақанинг ўзи мавжуд эмас. Глобаллашув даврида ижтимоий онг ҳамда фаолиятнинг барча шаклларида бўлгани каби

⁴³ Гринин Л. Е. Глобализация и национальный суверенитет // История и современность. — 2005. — № 1. — С. 6—31.

⁴⁴ Фалсафа: энциклопедик луғат – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2010. 80 бет.

ахлоқ ва диннинг ҳам глобаллашуви рўй бермоқда, уларнинг ички структурасида ва ижтимоий ҳаётда амалга ошириб келган вазифаларида сифатий ўзгаришларга учради ва ушбу жараён бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Ахлоқ ва диннинг глобаллашувини ўрганиш улар ўртасидаги муносабатларнинг бугунги кундаги ўзига хос жиҳатларини тадқиқ этишда муҳим жиҳатлардан бири ҳисобланади. Шу ўринда ўринли савол пайдо бўлади: ахлоқнинг глобаллашуви нима? Глобаллашув феномени ахлоқ тизимининг қайси томонларига таъсир қўрсатади ва ушбу таъсирнинг намоён бўлиши қандай ўзига хос жиҳатларга эга? Ушбу саволларга атрофлича тўхталиб ўтамиш.

Ахлоқнинг ўзига хос томони шундаки, у ҳар қандай жамиятнинг қадриятлар тизимида ўзининг ўрнига эга ва айнан қадриятлар ахлоқий меъёрларга амал қилинишида энг муҳим дастаклардан бири бўлиб, ахлоқ маълум бир минтақа ёки ижтимоий гурӯхнинг бошқаларидан ажратиб турувчи асосий хусусиятларидан ҳисобланади. Глобаллашув жараёни эса ижтимоий онг шаклларнинг анъанавий намоён бўлиш шакллари билан бир хил эмас. Бугунги кунда глобаллашув даврининг шиддатли оқими нафақат анъанавий ва индустрιал балки постиндустрιал жамиятлардаги ижтимоий институтларга ҳам сезиларли тарзда таъсир қилмоқда. Бу жараённи бевосита ахлоқнинг глобаллашуви жараёнида ҳам кузатишимиш мумкин. Глобаллашув контекстида ахлоқ ва унинг тамойиллари учун функционал жой қисқариб бормоқда, жамиятни бошқариш, ижтимоий муносабатларни тартибга солиб боришда анъанавий ахлоқий қоидалар ўрнини доимий равишда таваккалчиликка асосланган, ғайриахлоқий, енгил-елпи ҳаётни тарғиб қилувчи “оммавий маданият” эгаллаб бормоқда. Ахлоқ инсонларнинг фақатгина маънавий-рухий оламида акс эта бошлади, глобаллашув даврида эса қадриятлар асосан моддий эҳтиёж ва талаблардан келиб чиқиб баҳоланади⁴⁵. Глобаллашув даврининг энг асосий хусусиятлари намоён бўлувчи савдо-иктисодий ва маъмурий-бошқарувга

⁴⁵ <http://conflictmanagement.ru/globalizaciya-i-mesto-morali>

оид ижтимоий муносабатларда инсонлар учун ўзига хос кўринишдаги ахлоқий меъёрлар қўйила бошланди (масалан, “харидор ҳамиша ҳақ”, лекин фақат аниқ чегара доирасида; ҳеч қачон сотилмайдиган нарсалардан ташқари барча нарсаларни сотиб олиш мумкин ва бошқалар). Бошқача қилиб айтганда, анъанавий ахлоқий қарашлар ижтимоий ҳаёт, мавжуд реалликда ўз фаол позициясини бой бера бориши, глобаллашув даври талабларига мос бўлган янги кўринишдаги глобал ахлоқнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Ахлоқнинг глобаллашув даврида энг характерли хусусиятларидан бири шундаки, бугунги кунга келиб ахлоқий муносабатлар ва меъёрларнинг ижтимоий ҳаётда акс этиб боришида минтақавий хусусиятларнинг аҳамияти сезиларли даражада ошиб бормоқда. Бунга маълум бир сабаблар мавжуд. Хусусан, глобаллашув жараёни ўз ўрнида ушбу жараёнга қарши бўлган антиглобалистларнинг ҳаракатини вужудга келиши ва ривожланиб боришига олиб келди. Чунки глобаллашув жараёни фақатгина глобал имкониятлар, ҳамкорлик ва тараққиётнинг эмас, муаммоларнинг ҳам глобал аҳамият касб этишини, глобал таҳдидларнинг ҳам ўсиб боришини назарда тутади. Бу эса ўз навбатида механикадаги машҳур инглиз физик олими И.Нютоннинг учинчи қонунияти⁴⁶нинг ижтимоий ҳаётда ҳам акс этишига бир мисол сифатида антиглобаллашув жараёнларини шакллантирди. Антиглобалистлар глобаллашувнинг таъсирларидан ҳимояланишни ёқлаши натижасида баъзи минтақаларда яшовчи этник бирликларда миллий ўзликни англашга бўлган интилиш кучайиб бормоқда, бу эса уларнинг минг йилликлар давомида шаклланиб келган урф-одат, анъаналар тизимини тиклашга, ахлоқий нормаларни глобаллашувнинг маданий контекстини ташкил этиб борётган “оммавий маданият”га қарши қўйишга интилишига олиб келмоқда. Шунга ўхшаш ҳолатни биз мамлакатимиз мисолида ҳам кузатишимиз мумкин.

Ушбу жараённинг натижаси ўлароқ, ахлоқнинг глобал аҳамият касб

⁴⁶ “Акс таъсир қонуни” – Таърифи: “Ҳар қандай таъсирга teng ва қарама-қарши йўналган акс таъсир доимо мавжуд”. Қаранг: https://uz.wikipedia.org/wiki/Isaac_Newton

етиб бориши билан параллел равища локаллашуви ҳам кузатилмоқда. Албатта биз ушбу жараён қайсиdir минтақа ёки этник гурухда тўлиқ амалга оширилган деган фикрдан йироқмиз. Бироқ тараққиёт, иқтисодий ҳаётнинг ривожланиши, турмуш даражасининг ошиши учун анъанавий ахлоқий нормалардан воз кечиш оғир оқибатларга олиб келиши мумкинлигини Ғарб мамлакатлари мисолида кузатган Шарқ мамлакатларида яшовчи ижтимоий маънавий элита вакилларининг аксарияти ахлоқий нормаларнинг (хоҳ у диний асосга таянган бўлсин, хоҳ рационал билимга) барқарор ривожланиши учун давлат сиёсати даражасида фаолият олиб бориш кераклигини ёқлаб келишмоқда.

Рус тадқиқотчиси М. Решетников глобаллашувнинг вужудга келиши ва ривожланишида ахборот технологияларининг бирламчи ўрин тувишини асослашга ҳаракат қилиб, олим глобаллашув жараёнидаги асосий ҳаракатлантирувчи куч сифатида “юқори технологияларнинг ривожланиши, ахборот узатиш тезлигининг ўсиши ва шаклининг мураккаблашиб бориши”ни кўради⁴⁷. Ахборотлашув жараёни глобаллашув даврининг характерли хусусиятларидан бири ҳисобланади. Бугунги дунёни интернет тармоғисиз, кибермакон ва ундаги инсонларнинг виртуал муносабатларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Айнан кибермакондаги ижтимоий муносабатларда ахлоқий меъёрлар трансформацияланиб, маънавий-ахлоқий қадриятлар қайтадан баҳоланиб бормоқда.

Виртуал оламда ахлоқнинг ижтимоий муносабатларда акс этишининг энг ўзига хос хусусияти ахлоқнинг энг асосий вазифаси – регулятив яъни ижтимоий муносабатларни тартибга солиш, назорат қилиш функциясининг аҳамияти камайиб бораётганлигидир. Буни бир қанча сабаблари мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси ахлоқнинг кибермакондаги ўрнини яққол белгилаб бермоқда. Уларга бирма-бир тўхталиб ўтамиз:

- кибермаконда ижтимоий муносабатларни назорат қилишнинг мураккаблиги; Интернет фойдаланувчилари (users) виртуал алоқалар

⁴⁷ Решетников М. М. Глобализация - самый общий взгляд. Часть 1. - СПб., Восточно-Европейский институт психоанализа, 2002. - 76 с.

платформасида реал воқеликка нисбатан эркинликни ҳис қилишади. Бу эса уларнинг ўзаро муносабатларида ахлоқий меъёрларга риоя қилишда нисбатан эркинроқ бўлишларига олиб келди. Виртуал маконда ижтимоий муносабатларни назорат қилишнинг мураккаблиги ахлоқнинг трансформациясига сабаб бўлмоқда;

- анонимлик. Виртуал майдондаги муносабатларда фойдаланувчилар ҳар доим ўз шахсини яшириш имкониятини сақлаб қолишади. Билдирилган фикр, муносабат, жойланган янги сурат учун жамият олдидаги жавобгарлик, бурч ҳисси анонимлик натижасида иккинчи даражага тушиб қолмоқда;

- муносабатларга киришишда субординациянинг йўқлиги. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий тармоқ фойдаланувчиларида баъзида барча фойдаланувчиларни абсолют тенг деган таассурот пайдо бўлади. Мутлақ эркинлик ёш, ижтимоий мавқедаги фарқларни йўққа чиқариб, тўғридан тўғри муносабатларга киришишга ундейди. Бу ҳолатни ўзбек халқида оиласвий муносабатлардаги кичик бир ҳолат билан солишириш орқали яхшироқ англаб олишимиз мумкин. Шарқда азалдан оила тарбия ўчоги бўлиб келган. Мамлакатимиздаги баъзи худудларда оиласвий муносабатларда эр ва хотин ўзаро сұхбатлашганида бир-бирига катта ўғил фарзандларининг исми билан мурожаат қилишади, сұхбатнинг грамматик тузилиши учинчи шахсда амалга оширилади. Масалан, оилада катта ўғил фарзанднинг исми Комил бўлса, аёл ўз эридан тушлик учун қандай таом тайёрлашни сўрамоқчи бўлса, “Комил, тушликка нима емоқчилар?” деб мурожаат қилиши мумкин. Ушбу эпизоднинг ўзидаёқ ўзбек халқининг ментал хусусиятлари яққол акс этган анъанавий ахлоқни англаш қийин эмас. Ижтимоий тармоқлардаги бугунги муносабатларда эса маълум ахлоқий чекловларни бир четга “суриб қўйиш” ҳолатлари кузатилмоқда. Бу каби омиллар ўз ўрнида ахлоқнинг кибермаконда трансформациясига сабаб бўлмоқда.

Энди дин глобаллашуви ҳақида қисқача тўхталиб ўтсак. Умуман

олганда, ўтган асрнинг иккинчи ярми ва ҳозирги давр инсоният ҳаётида анъанавий динларнинг ўрни ва роли ошиб бораётган босқич сифатида эътироф этилади. Шу билан бирга, диний омилнинг янгича услуб ва шакллар орқали сиёсий, геосиёсий мақсадларни амалга ошириш жараёнига тобора кўпроқ тортилиши ҳам шу даврга хос воқеа, ҳодисаларда кузатилмоқда⁴⁸.

Шу нарсага алоҳида ургу бериб ўтиш керакки, ижтимоий тараққиёт жараёнида жаҳон динларининг вужудга келиши глобаллашув жараёнининг илк кўринишларидан бири ҳисобланади. Глобаллашув жараёни глобаллашув атамасидан кўра анча олдин вужудга келган, унинг ижтимоий-тарихий илдизлари инсониятнинг бир неча юз йиллик тарихига дахлдор. Дин глобаллашувини ҳам жаҳон динларнинг пайдо бўлиши билан бевосита боғлашимиз мумкин. Зоро, жаҳон динлари бу маълум бир минтақа, ирқ, этник асосга кўра эътиқод қилиш чекланмайдиган, дунёда кўп тарқалган динлар ҳисобланади. “Жаҳон дини” тушунчаси дунё бўйича салмоқли микдордаги тарафдорларга эга ва конкрет этномиллий ёки сиёсий бирлик билан боғлиқ бўлмаган ижтимоий институтни ифода этади⁴⁹. Бошқа қилиб айтганда эса, жаҳон динлари бу барча учун умумий дахлдор бўлган динлар бўлиб, дин глобаллашувининг илк кўринишлари эди. Диннинг глобаллашиб бориши, айниқса, бугунги кун учун ҳам характерлидир.

“Кўплаб асрлар мобайнида, - деб ёзади М.Орлов, - аниқроғи, Уйғониш даврига қадар, айнан дин глобал характерга эга бўлиб келган. Бугунги кунга келиб, диний ҳаётда глобал иқтисодий ва молиявий тенденцияларни эслатувчи ҳайратланарли жараёнлар содир бўлмоқда. Бу эса глобаллашувнинг фақат соғ сиёсий-иқтисодий ҳодиса эмас, балки комплекс характерга эга бўлган феномен сифатида англанишига туртки

⁴⁸ Комилов К. Глобаллашув ва диний жараёнлар (Монография). – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2014 й. – 16-17 бетлар.

⁴⁹ Ўша манба. 17 бет.

бермоқда”⁵⁰.

К. Гордеев фикрича, “диний соҳадаги глобаллашув энг аввало, таклиф ва танлаш эркинлиги тамойили асосида кечаётган барча динларнинг глобал миқёсдаги ўзига хос тақдимоти, диний глобал маркети тарзида намоён бўлмоқда”⁵¹. Дарҳақиқат, эндиликда дунё яхлитлашувининг муқаррар жараён экани, том маънодаги ёпиқ ижтимоий тизимлар ҳақидаги ҳар қандай қарашнинг асоссизлиги барчага аён бўлмоқда.

Сўнгги йилларда диний соҳадаги глобал аҳамиятга молик жиҳатлардан бири инсонлар онгида рўй бераётган ўзгаришлар билан боғлиқ эканини таъкидлаш жоиз. Маълумки, дин инсон онгини йўналтириш, тартибга солиш орқали дунёқараш шакли сифатида чиқадиган феноменлардан биридир.

Шу ўринда ахборот узатиш ва қабул қилиш эркинлиги диний онгда рўй бераётган ўзгаришларнинг сабабларидан бири эканини таъкидлаш жоиз. Шунингдек, бу йўналишдаги ўзгаришларда икки тенденцияни ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчиси, бу эътиқод ва виждон эркинлигини амалга ошириш шарт-шароитларининг такомиллашуви натижасида дунё бўйича ўзига хос диний уйғониш жараёни бошлангани, натижада, ҳар бир дин ва конфессия ўз эътиқодини кенг ёйиш ва тарафдорлари сонини ошириш, диний анъана, урф-одат ва маросимларни қайта тиклаш, ривожлантириш ва ифода этиш учун кенг имкониятларга эга бўлаётгани билан боғлиқ ходисаларда намоён бўлади. Бунга атеистик тузум оқибатларини бартараф этиб, ўзининг азалий диний қадриятларини тиклаб бораётган халқлар ҳаётидаги ўзгаришлар, турли динлар доирасида кечаётган интеграция жараёнлари мисол бўла олади.

Иккинчи тенденция бевосита диний ахборотларнинг ҳаммабоп бўлиб бориши ва бу орқали ижтимоий бирликлар учун янгича маънавий

⁵⁰ Орлов М. Место и роль религии в глобальных процессах современности. // Власть, 2008. № 3. - С.47.

⁵¹ Гордеев К. Глобализация против христианства. <http://www.zaistinu.ru/skrest/sk/100.shtml>. Аскеров Э. Колонка редактора <http://www.qutb.org>. Сидеров В. Глобализм - последний этап попытки колонизации Православного Востока. <http://www.zaistinu.ru/news/global/sid250102.shtml>. Подберезский И.В. Визовые глобализации. <http://www.religare.ru>

эркинлик шароитининг вужудга келаётгани билан боғлиқдир. Бошқача айтганда, сифат жиҳатидан янги коммуникация воситаларининг кенг тарқалиши оқибатида алоҳида олинган индивиднинг умумисоний маданият тизимиға тобора тўлиқ ва ҳар томонлама интеграциялашуви содир бўлмоқда.

Умуман олганда, диний глобаллашув аввало, онгнинг ўзгариши билан характерланади. Маълумки, диний онг ижтимоий онг шаклларидан бири сифатида у ёки бу диний доктрина, урф-одат, маросим, ибодатларни амалга ошириш усул ва шакллари ҳақидаги билим, кўникма ва малакалар мажмуининг инсон онгидаги акс этишини ифодалайди⁵².

Мутахассисларнинг таъкидлашича, ҳозирда диннинг икки функцияси алоҳида аҳамият касб этмоқда. Булар: улкан ижтимоий гуруҳнинг уюшиши, бирлашишини таъминловчи мафкуравий ҳамда экзистенциал-психологик, яъни компенсаторлик функциялардир. Ушбу функцияларга мувофиқ равишда дин, бир томондан, социал бирликлар учун маданий мансубликка эга бўлиш воситаси, масалан, индивид томонидан ўзининг муайян конфессияга тегишли эканини анграб етилиши, иккинчи томондан, у маънавий-рухий ҳолат тарзида дунёқараш ўзаги, асоси сифатида намоён бўлмоқда⁵³.

Умуман олганда, глобаллашув шароитида барча дин ва конфессияларга ўз эътиқодини кенг тарқатиш учун улкан имкониятлар пайдо бўлиши билан бир қаторда улар ўртасидаги рақобат ҳам кучаймоқда. Динлараро ўзаро хурмат, ҳамкорлик руҳидаги соғлом мулоқот олиб бориш амалиёти жорий этилаётган бўлса-да, айрим диний кучлар, конфессиялар вакиллари томонидан бошқа эътиқод вакилларини ошкора ёки пинҳона шаклларда камситиш, менсимаслик, турли бўхтонлар уюшириш ҳоллари кузатилмоқда. Бу эса, муқаррар равишда ўзининг ҳам ижобий, ҳам салбий оқибатлари билан кишилик жамияти ҳаётига жиддий таъсир кўрсатиш

⁵² Комилов К. Глобаллашув ва диний жараёнлар (Монография). – Т.: “Мовароуннахр”, 2014 й. – 19-20 бетлар.

⁵³ Ерофеева К.Л. Человек в информационном обществе; сущность и существование. - Иваново, 2007. - 46 с.

хусусиятига эга глобаллашув имкониятларидан оқилона фойдаланиш маданиятининг етарли эмаслигини англатади.

Умуман олиб қараганда, дин глобаллашувини бугунги қунда бир-бирига қарама-қарши бўлган икки жараёнда намоён бўлаётганлигини эътироф этишимиз ўринлидир. Биринчидан, диннинг глобаллашуви диний онгнинг ривожланиши, турли минтақаларда динга бўлган қизиқишнинг, эҳтиёжнинг ошиб бориши, глобал миёсда диний бағрикенглик, виждон ва эътиқод эркинлигининг таъминланиб бориши, динлараро соғлом мулоқотнинг интенсивлашуви сифатида намоён бўлса, бошқа томондан дин никоби остида ғаразли кучларнинг фаоллашуви, диний экстремизм ва терроризм, диний фундаментализм ва радикализм каби глобал таҳдидлар хавфининг ўсиб бориши, диндан турли геосиёсий мақсадларда фойдаланишнинг кучайиши билан боғлиқ зиддиятли ҳодиса сифатида намоён бўлмоқда.

Ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатлар, ўзаро алоқадорлик ушбу икки феноменнинг инсоният тарихида вужудга келган илк даврлардан бошлаб шаклланган. Ахлоқни ҳам, динни ҳам бир-биридан ажralган ҳолатда бугунги кунгача етиб келишини тасаввур қилиш қийин. Шуни таъкидлаш керакки, ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабат азалдан бўлгани каби глобал, ахборотлашган дунёда ҳам инсонларнинг турмуш тарзини белгилаб беришда етакчи ролини бажариб келмоқда. Факат ушбу икки феноменнинг муносабатида энди ўзига хос хусусиятлар намоён бўлаётганлигини таъкидлаш ўринлидир.

XXI асрнинг бошланиши бошқа даврлардан ижтимоий-маданий воқеликнинг янги қиёфасини шакллантириш ва Ғарб цивилизациясининг маънавий, сиёсий ҳукмронлигидан чиқиши билан боғлиқ чукур трансформацион тенденсияларнинг ошиб бориши билан ажралиб туради. Бугунги глобаллашув жараёни оламнинг янада кўп қутбли бўлиб бориши билан характерланади. “Кўп қутбли дунё” ҳақидаги дастлабки назарийлардан бирини XX асрнинг охирида Ўзбекистон Республикасининг

Биринчи Президенти Ислом Каримов илгари сурган эди⁵⁴. Бугунги кунга келиб даврнинг ўзи ушбу фикрларнинг тўғри эканлигини тасдиқлаб бермоқдаки, буни кенг илмий жамоатчилик эътироф этмоқда, ушбу тадқиқотлар глобаллашув туфайли дунёning манзараси ранг-баранглашиб бораётганлигини эътироф этади⁵⁵. Тектоник жараёнлар глобаллашган дунё тизимида ижтимоий муносабатларда ўзаро таъсирнинг янги моделларини шаклланиши, замонавий дунёда жамият ҳаётининг бекарорлигига сабаб бўлади. Глобаллашув дунёни тезда ўзгартиради, ўзгариш тезлиги ва кўламининг кенглиги инсониятнинг ўзини қуршаб турган оламни бошқариш қобилиятини чекламоқда. Глобаллашув жараёнлари босқичмабосқич маънавий ва ахлоқий қадриятларга фаол таъсир кўрсатиб, ижтимоий онг ривожига сезиларли таъсир кўрсатмоқда.

Ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатларининг бугунги кундаги асосий хусусияти ахлоқнинг жамиятда дин амалга ошириб келган вазифаларни бажаришга бўлган интилишидир. Ушбу жараён янги давр – постмодерн даврининг бошланишини белгилайдиган “янги диний онг”нинг шаклланаётганлигидан ишора десак муболага бўлмайди. Постмодернизмни янгича маданият кўриниши сифатида ҳисоблайдиган тадқиқотчилардан бири В.Курицсиннинг фикрича, постмодерн ахлоқнинг бевосита дин билан алоқадор жиҳатлари турли хил урф-одатларни, худоларни, рамзларни ва мистик амалиётларни бир-бирига бирлаштирган, синтезлаган замонавий мажусий давр, қоришиқ эътиқод билан биргаликда шаклланган. Ахлоқий нуқтаи назардан олиб қараганда постмодернизм инсонни ҳар қандай кўринишдаги диний таълимотлардан ажратиб турувчи “умуминсоний қадриятлар”ни ҳимоя қилиш даври сифатида тушунилади⁵⁶.

⁵⁴ Қаранг: Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.6. - Т.: Ўзбекистон, 1997.

⁵⁵ Бек У. Политическая динамика в глобальном обществе риска//Мировая экономика и международные отношения.– 2002.– № 5.– С. 10–19.; Бек У. Что такое глобализация? – М.: Прогресс-Традиция.– 2001.– 304 с., Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. – М.: Мысль. – 2003. – 300 с., Дугин А. Г. Постфилософия: три парадигмы истории. – М.: Евразийское движение. – 2009. – 703 с., Шендрек А. И. Глобализация в системе культурологических координат//Знание. Понимание. Умение. – 2004. – № 1. – С. 59–71.

⁵⁶ Курицын В. Н. Русский литературный постмодернизм – М.: ОГИ. – 2001. – Ст. 9.

Бугунги кунда жамиятнинг маънавий ҳаётида замонавий ахлоқ ва дин ўртасидаги фарқли хусусиятларнинг асосий жиҳатларини акс эттирган хусусиятлар қуидагилардан иборат:

Биринчидан, глобаллашув даврида замонавий ахлоқда маънавий-ахлоқий муносабатлар ўрнига белгилар (рамзлар) қўйилмоқда. Чунки бугунги кунга келиб мавжуд воқелик ўрнини постмодерн дунёқараш томонидан моделлаштирилган “фаразий” (виртуал) майдон эгаллай бошлади. Бу эса “симилякр (ёки симилакрум)” феноменини вужудга келтиради, яъни аслида реал воқеликда мавжуд бўлмаган, лекин асл воқеликни такрорлашга ҳаракат қилувчи белгилар пайдо бўлади (Симилякр (ёки симилакрум) – лотинча “simulo” – “расм” сўзидан олинган бўлиб, аслида реал ҳаётда мавжуд бўлмаган нусха. Бошқача қилиб айтганда реал воқеликда аслида ҳеч қачон бўлмаган воқеа, жараён ёки предметларни акс эттирувчи ҳар қандай восита, масалан фотография, расм, скулптура ва бошқалар симилякр дейилади)⁵⁷. Шундай қилиб, маънавий-рухий олам тасаввур, фараз ва ҳаёллар тўпламига айланмоқда. Атрофимиздаги барча нарсалар, хусусан, нутқлар, сўзлар, лиbosлар, санъат асарлари ва ҳатто алоҳида инсонлар ҳам фақатгина ўзига бириктирилган вазифаларни эмас, балки мафкуравий манипуляция воситасига ҳам айланиб бормоқда.

Релятивистик ахлоқнинг кенг миқёсда қарор топиб бориши анъанавий диний таълимотлардан фарқли бўлган янгича мафкуравий таълимотларни ишлаб чиқиши, ахлоқий меъёрлар ва рамзларни яратишга интилаётган ўзига хос мифология ва муносабатларни келтириб чиқармоқда.

Иккинчидан, замонавий ахлоқ анъанавий ва диний ахлоқдан фарқли равишда бошқа усууллар билан инсонлар орасидаги ижтимоий маънавий муносабатларда ўз мафкурасини тарқатиш муаммосини ҳал қиласди.

Ушбу масаланинг энг муаммоли, қийинчилик келтириб чиқарадиган жиҳати шудаки, бугунги ижтимоий маданий ҳодисаларнинг мифологияси,

⁵⁷ <https://en.wikipedia.org/wiki/Simulacrum>

қолаверса, постмодернизмда ҳосил бўладиган мифологик образларнинг илоҳий мазмунга эга эмас, балки фақат рамзий тасвирга айланиб бораётганлигидир. Замонавий тарғибот воситаси сифатида бу жиҳат алоҳида инсон ёки бутун жамият нималарни истеъмол қилаётганини ўзида акс эттириб турадиган рекламада ёрқинроқ ажralиб туради. Босқичмабосқич, аста-секинлик билан “бор” категорияси “бўлади, эга бўлади” категорияси билан алмашади. Қувонч ва лаззат бугунги кунда энг асосий қадриятларга айланиб боради⁵⁸. Шундай қилиб, жамият истеъмолчилик муносабатлари ҳаётнинг мазмунига айланиб борадиган, истеъмолчилик қилиш қобилияти эса инсоний моҳиятни ташкил этадиган ўзига хос ғоялар тизимини, ахлоқий мезонларни қабул қиласи. Истеъмол қилинган нарсаларнинг қийматига қараб инсоннинг жамиятда эгаллаган ўрни ва қадр-қиммати белгилайдиган ахлоқий мезонлар вужудга келади.

Учинчидан, глобаллашув даврида замонавий ахлоқий принциплар ва анъанавий динларнинг таркибий қисми сифатида эътироф этиладиган ахлоқий мезонлар орасидаги фарқ оммавий ахборот воситаларида ва замонавий санъат асарларида, ижод намуналарида ёрқин сезилиб бормоқда.

Замонавий постмодерн ахлоқ учун дунёга нисбатан муносабатга аъзолари томонидан шакллантириладиган реалликни ёритувчи ўзига хос реалити-шоу сифатида ёндошув кўпроқ мос тушади. Бундай муносабатда яратилган “ҳаётнинг манзараси” воқеликнинг фақат бир ракурсдан кўриниши бўлади, холос. Натижада ахлоқий муносабатлар ўзининг доминантлик, ўзгармаслик моҳиятидан маҳрум бўлади, улар ўзида турли ўзгарувчан нуқтаи-назарларни акс эттириб бораверади. Масалан христианлик динида замонавий постмодерн санъатидаги асосий мавзулардан бирида Исо Масих қайта тирилиб осмонга кўтарилиб кетмайди, балки ҳақиқатдан ҳам ўлади. Исонинг ўлими эса инсонларнинг

⁵⁸ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М.: Изд-во Группы «Прогресс», «Универс». 1995. - Ст. 125.

жавобгарлигидан ташқарида, тақдир ҳукми сифатида талқин этилади⁵⁹.

Замонавий дунёда санъат асарларининг эътибор марказига том маънода етук ижод маҳсулини яратувчи ижодкор эмас, балки асарни тўпловчи, шарҳловчи, режиссиёр вазифасини бажарадиган, ўзининг субъектив қарашлари орқали асардаги асосий мазмунни шакллантирадиган асардаги қаҳрамоннинг муаллифи келиб қолди. Охир-оқибатда бу ҳолат ҳеч қандай онтологик асосларга эга бўлмаган, реал воқеликка айлана олмайдиган симулякрнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Тўртинчидан, замонавий прагматик ахлоқда анъанавий ахлоқий ва диний муносабатларда илгари мавжуд бўлмаган янги маънавий борлиқقا хос феномен пайдо бўлмоқда. Аникроқ қилиб айтганда эса, янги даврга хос воқеликнинг ўзига хос белгилар, рамзлар тизимларининг шаклланмоқда ва у замонавий жамиятнинг ахлоқий тараққиётига бевосита таъсир этмоқда.

Прагматик ахлоқнинг ўзига хос хусусияти бу жамиятининг ахлоқий эҳиёjlари мода ёки реклама каби замонавий таъсир кўрсатиш воситалари орқали шакллантирилиб борилишидир.

Бугунги кунда маънавий-ахлоқий борлиқдаги асосий қарама-қаршиликлардан бири – замонавий либерал ахлоқий қарашлар ва анъанавий ахлоқий қадриятлар ўртасидаги фарқдир. Бизнинг фикримизча, ушбу муаммонинг келиб чиқиши ва ривожланишини тадқиқ этиш, уни бартараф этиш усуллари ва воситаларини излаш бугунги глобал дунёнинг маънавий манзарасини англашда ғоят муҳим аҳамият касб этади.

Ушбу қарама-қаршиликнинг ўзига хос томони шундаки, либерализм ўзига хос ғоялар, қадриятлар тизими, сиёсий ва маданий ҳодиса сифатида ахлоқнинг анъанавий меъёрлари ва қоидаларини инкор этиш баробарида ривожланиб борган. Ўз навбатида диний ахлоқий қарашлар тарафдорлари бўлган радикал фундаменталистлар ўзларининг мафкуралари, турмуш тарзлари, сиёсий ва ахлоқий қарашларини сақлаб қолишнинг ягона усули сифатида изоляцияни маъқул кўришди ҳамда либерал ахлоқий нормалар ва

⁵⁹ Chernikova V.E.. The problem of interaction of religion and morality in the transforming world. Austria//“Austrian Journal of Humanities and Social Sciences” 1-2 (2017), Page 87.

анъанавий диний ахлоқий қоидалар ўртасидаги муносабатларда вужудга келаётган муаммоли масалаларни мухокама қилишдан қочиб, бунинг ўрнига ҳар қандай замонавий, либерал янгиликни, қадриятни оғир гуноҳ деб ҳисобланиши ҳақида қарашларни илгари суринди.

Алоқа ва ахборот узатиш воситаларининг жадал суръатларда ривожланиши фақатгина замонавий дунёнинг манзарасини эмас, балки турли муносабатга киришиш воситалари ва усулларини ҳам жиддий ўзгартириди. Замонавий дунёдаги миллий-маданий чегараларнинг амалда йўқолиб бориши оқибатларини ҳар доим ҳам тахмин қилиб бўлмайдиган маданий ва этник ўзгаришга олиб келди. Анъанавий ижтимоий маънавий борлиқнинг ўзагини ташкил этувчи анъанавий қадриятлар қайтадан кўриб чиқилмоқда. Айниқса, либерал ғоялар таъсири остида ахлоқ сезиларли ўзгаришига олиб келиб, ўзининг асл моҳиятидан узоқлашиб бормоқда. Ўз ўрнида таъкидлаш мумкинки, “анъанавий ахлоқий қадриятлар ўз табиатига кўра қатиий ахлоқий ва абсолют ғоялар ҳамда тамойиллар билан боғлиқ бўлса, ўзгарувчан жамиятдаги қадриятлар эса ўткинчи хою ҳавас ва барқарор эмаслиги билан характерланади”⁶⁰. Қолаверса, бугунги кунда бир миллатли ёки фақат бир диний конфессияга мансуб ижтимоий гурӯҳлар яшидиган мамлакатларнинг сони камайиб бормоқда, жамиятнинг маънавий ҳаёти ўзга дин ва миллатга мансуб кишиларга нисбатан очиқлик тамоили асосида ривожланмоқда⁶¹. Умуман олганда, дин ва ахлоқнинг маънавий борлиқдаги ўзаро таъсирлашув жараёни ахлоқий меъёр ва қадриятларни маълум бир тизимга солиш ва мустаҳкамлашга олиб келади.

⁶⁰ Черникова В. Е. Конфликт традиционных моральных ценностей и ценностей информационного общества//Вестник Адыгейского государственного университета. Серия «Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология». – 2014. Вып. 3. – С. 45–50.

⁶¹ Chernikova V.E. The problem of interaction of religion and morality in the transforming world. Austria//“Austrian Journal of Humanities and Social Sciences” 1-2 (2017), Page 89-90.

2.2. Глобаллашув даврида ахлоқийлик тамойилида динийлик ва дунёвийликнинг ўзаро диалектикаси

Ижтимоий ҳаётда мавжуд бўлган барча ахлоқий меъёрлар, қоидалар, тамойиллар, қадриялар маълум бир асосга таянади. Бу асос бевосита маълум бир диний таълимотга ёки соф рационал дунёқарашга дахлор бўлиши мумкин. Узоқ тарихий жараёнларни тадқиқ этиб шундай хулосага келишимиз мумкинки, ахлоқнинг ижтимоий-маънавий борлиқда пайдо бўлиши, инсонлар ўртасидаги муносабатларда ахлоқий меъёрларга амал қилишнинг таъминланиши ривожланган ўрта асрлар сўнггида капиталистик муносабатлар пайдо бўлган даврларга қадар фақатгина маълум бир диний таълимот ёрдамида амалга оширилган. Жамият тараққий этиб бориши, ижтимоий онгнинг рационал асосга таяна бошлиши, капиталистик муносабатларнинг ривожланиши, секуляризация жараёнларининг пайдо бўлиши каби омиллар таъсирида ижтимоий ахлоқнинг фақатгина диний фактор эмас, балки секуляр дунёқараш ва рационал тамойиллар асосида ҳам таъминланиши мумкинлиги намоён бўла борди.

Глобаллашув даврида жамиятнинг ахлоқийлик даражасини тадқиқ қилас, эканмиз, постмодерн жамият ва ундаги инсонларнинг турмуш тарзини белгилаб бераётган ахлоқий нормаларнинг қандай дунёқарашга, ижтимоий онг шаклига асосланишини тадқиқ этиш масаласи билан тўқнашамиз. Қолаверса, ушбу муаммога бошқа томондан ёндашадиган бўлсак, жавобини кутаётган қатор саволларга дуч келамиз: Турмуш тарзини диний эмас, (секуляр) дунёвий меъёрлар асосида шакллантираётган жамиятлар аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларни қанчалик ахлоқий деб ҳисоблашимиз мумкин? Ҳозирда баъзи Ғарб давлатларида кузатилаётган оммавий ахлоқсизликлар, маданий таназзул, эврилишларнинг асосида диний факторнинг нисбатан четга суриб қўйилиши сабаб бўлмаябдимикан? Глобаллашган жамиятларни ахлоқий деб ҳисоблашимиз мумкинми ва ҳоказо.

Глобаллашув даврида турли минтақаларда ахлоқийлик тамойилининг таъминланишида дин омилиниң ўрнини таҳлил қилиш учун глобал дунё аҳолисининг динга бўлган муносабатини ўрганиш зарур. Бугунги кунда дунё аҳолисининг динга бўлган муносабати қандай? Ижтимоий ҳаётда дин факторининг таъсир доирасида қандай ўзгаришлар содир бўлмоқда? Аввало, бу саволларга жавоб излашдан олдин дунёниң диний-конфессиал манзарасига назар солсак.

Америка Қўшма Штатларида жойлашган Pew Research Center (Вашингтон) тадқиқот маркази дунё аҳолисининг диний таркиби ҳақида қатор тадқиқотлар олиб боради. Жумладан, мазкур марказнинг 2010 йилги тадқиқотлари натижасига кўра, ҳозир дунёда христианлар 2,2 млрд (сайёра аҳолисининг 32 фоизи), мусулмонлар 1,6 млрд (23 %), буддавийлар 500 млн (7 %), шунингдек, ҳиндуийлар 1 млрд (15 %), яхудийлар 14 млн (0,2%) ҳамда бошқа турли миллий дин ва диний конфессияларга 58 млн (1%) киши эътиқод қиласди. Ҳали бирор динни танламаганлар ва атеистлар (дахрийлар сони) 1,1 млрд (16%) ни ташкил этади⁶² (1 илова). Бу эса турли минтақалар, мамлакатларда динга бўлган муносабатнинг ранг-баранглигини кўрсатиб турибди.

Марказнинг 2012 йилда ўtkazган тадқиқотлари натижасига кўра, АҚШ аҳолисининг 1/5 қисми ўзини ҳеч қандай динга тааллуқли эмас деб ҳисоблар экан (бу гурӯҳ “nones” атамаси билан ҳам аталади). Бу кўрсаткич охирги 5 йилда 15 фоиздан 20 фоизга ортган. Уларнинг 13 миллиони (6% аҳоли) атеист бўлса, 33 миллион одам (14% аҳоли) ўзини диний эътиқоди сустлигини яъни маълум бирор динга нисбатан мойил эмаслиги қайд этган. АҚШ аҳолисининг 2/3 қисми дин америкаликлар ҳаётидаги ўз ўрнини йўқотмоқда деб ҳисоблар экан. Қизиғи шундаки, уларнинг аксарият қисми буни салбий ҳолат деб баҳолаган⁶³.

Аҳолининг диний таркиби бугунги кунда энг кўп ўрганилувчи

⁶² The Global Religious Landscape. Pew Research Center. Washington, D.C. 2012. P.9.

⁶³ “Nones” on the Rise. One-in-Five Adults Have No Religious Affiliation // The Pew Forum on Religion & Public Life. Poll October 9, 2012.

тадқиқот мавзуларидан бири ҳисобланади. Жаҳоннинг энг йирик тадқиқот марказлари ижтимоий сўровлар воситасида турли давлатнинг диний таркибини таҳлил қилишга (2,3-иловалар), минтақаларда динга эътиқод қилиш даражасини аниқлашга (4-илова) ҳаракат қилишмоқда ва турли статистик маълумотларни тақдим этишмоқда. Лекин бу маълумотлар нисбий ҳисобланади.

Pew Research Center АҚШда “nones”нинг кенгайиб кетиши билан боғлиқ бир қанча тахминларни ҳам ўртага ташлаган:

- Сиёсий жараёнлар билан боғлиқ. Дин истаймизми ёки йўқми, маълум маънода консерватив хусусиятга эга. Ўз ўрнида “замонавийлик белгиси” бўлган аборт қилиш ёки гомосексуал ҳукуқлар учун курашувчи “эркесварлар” учун эса дин энг асосий қаршилик кўрсатувчи омиллардан бири ҳисобланади. Зеро, дин азал-азалдан ахлоқ нормалари бажарилиши устидан ўз назоратини ўрнатиб келган. Никоҳ қонун-қоидаларининг бузилиши яъни бир жинслилар ўртасидаги никоҳ нафақат ахлоқ нормаларига, балки биологик қонуниятларга ҳам зиддир. Дин эса бунга қаршилик кўрсатмоқда, бунинг натижаси ўлароқ бундай ҳукукларнинг даъвогарлари диндан узоқлашмоқда ва ўзларини атеист (даҳрий) деб эълон қилмоқда;

- Кенг ижтимоий ва демографик тахминларга кўра, аҳоли ўртасида оила қуриш ва фарзандли бўлишга нисбатан салбий муносабат ҳам жамиятда диннинг ролини сусайтируммоқда. Зеро, маълумотларга кўра, оиласилилар орасида динсизлик даражаси оиласизлар нисбатан камроқ. Оила давлат томонидан ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилади, дин эса унга илоҳийлик бахш этади. Оилани муқаддаслигини таъминлаш, ўзидан зурриёд қолдиришга ундовчи омиллардан бири эса динdir;

- Тўлиқ ижтимоий эркинлик билан боғлиқ бўлиб, бу тахминга кўра “nones” гуруҳига кирувчиларнинг кўпчилиги ижтимоий жиҳатдан фаол эмаслиги билан ажralиб туради.

Баъзи тахминларга кўра, секуляризация жараёни яъни дунёвий

тамойилларнинг ижтимоий ҳаётнинг турли жиҳатларини таъминлашда дин факторининг ўрнини эгаллаб бориши аҳолининг фаровонлиги, яшashi учун қулай шароитда эканлиги билан характерланади. Яъни инсонлар қанчалик фаровон яшаса, ҳаётий фаолият учун ҳеч қандай тўсиқлар бўлмаса, дин компенсаторлик вазифасини бажаришига шунчалик эҳтиёж камайиб боради. Аксинча, аҳолисининг турмуш шароити оғир бўлган, ҳамиша қандайдир ички ва ташқи таҳдидлар таъсир этиб турган давлатларда динга эътиқод қилиш даражаси анча юқори бўлади. Лекин бу тахмин ҳам ўзини тўлиқ оқлагани йўқ. 2007 йилда ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, АҚШда аҳолининг энг фаровон қатламида динга эътиқод қилиш бошқа ижтимоий тоифаларга нисбатан юқорироқ кўрсаткичга эга. Бундан кўриниб турибдики, секуларизация жараёнини фақат битта омил билан боғлашнинг иложи йўқ.

Хозирда глобал сиёсий, иқтисодий, маънавий, маданий интеграция жараёнларида иштирок этиш даражаси дунё мамлакатлари ва уларда истиқомат қилувчи халқлар ҳақида маълумот берувчи муҳим кўрсаткичларга айланиб бормоқда. Хусусан, бу борада АҚШда нашр этиладиган “Foreign Policy” журналида глобаллашувнинг умумжаҳон индекс кўрсаткичлари (Foreign Policy Globalization Index) эълон қилиб борилишини таъкидлаш жоиз. Бошқача айтганда, ушбу кўрсаткичлар сайёрамиздаги жипслик даражасининг ўсиш динамикаси, унинг ҳамма барча воқеа, ҳодисалардан хабардор бўлган “яхлит глобал қишлоқ” қа айланиш жараёнининг бориши тўғрисидаги эксперталар олиб борган таҳлил натижаларидир.

Нашрда дунё аҳолисининг 84 фоизи жамланган, жаҳон маҳсулотларининг 96 фоизи ишлаб чиқариладиган 62 та энг глобаллашган давлатлар номи эълон қилинган. Глобаллашув индекси тўрт йўналишга тақсимланадиган 14 та мезон асосида ишлаб чиқилгани эътиборга молик. Булардан биринчиси, мамлакат хўжалигида савдо-сотик, инвестиция, капиталнинг эркин ҳаракати каби омилларни ҳисобга олган ҳолда

аниқланган иқтисодий интеграция даражаси ҳисобланади. Иккинчи йўналиш шахсий алоқаларнинг ривожланишини акс эттиради ва унда халқаро туризм, телефон тармоғининг сифати, пул ўтказмалари, турли шаклдаги нодавлат характеристига эга бўлган ўзаро муносабатлар асос қилиб олинади. Учинчи йўналиш интернет тизимининг ривожланганига доир факт ва рақамларни ўз ичига олса, тўртинчи йўналишда эса давлатнинг жаҳон аҳамиятига молик сиёсий жараёнларга жалб этилганлик даражасини характеристиковчи жиҳатлар ўз аксини топади. Бунда халқаро ташкилотлар таркибида иштирок этиш, халқаро шартномаларни ратификация қилиш, БМТ тинчликпарвар кучлари фаолиятига ҳисса қўшиш каби омиллар эътиборга олинади⁶⁴.

Глобаллашув индексига асос сифатида олинадиган ушбу мезонлар борасида баҳс юритиш мумкин, албатта. Зеро ушбу меъзонлар деярли моддий-иктисодий асосга таянилган ҳолда тузиб чиқилган. Бироқ ушбу лойиха таҳлилчилари томонидан кўпроқ глобаллашган мамлакатларда бошқаларга нисбатан кишиларнинг ўртacha умр кечириши, ўртacha ёшининг катта экани аниқланган. Шунингдек, яна бир муҳим жиҳати индекс кўрсаткичлари глобаллашувнинг фақат американашувдан иборат жараён эмаслигини англаб олиш имконини беради. Ушбу тадқиқот натижаларини таҳлил қиласр эканмиз, энг глобаллашган давлатлар сифатида эътироф этилувчи аксар мамлакатлар аҳолиси орасида бугунги кунда диний эътиқодга нисбатан қизиқиш ортиб бормоқда ва бу глобаллашувнинг фақатгина дунёning тўлиқ дахрийлашувидан иборат эмаслиги ва шу билан бир қаторда глобал ахлоқ ҳам диний асосдан мутлақо узилиб қолмаганлигидан далолат беради.

Маълумотларга кўра, дунёда энг глобаллашган мамлакат – бу Ирландия ҳисобланади⁶⁵. Ушбу давлат сўнгги ўн йилликларда ўзининг бутун дунё билан ҳам иқтисодий, ҳам шахсий муносабатлар доирасида, шунингдек, инвестицияларни жалб этиш борасидаги алоқаларининг ўта

⁶⁴ Қаранг: ‘Measuring Globalization’ In, Foreign Policy, March-April 2009. - 54-69 pp.

⁶⁵ Ўша манба

интенсивлигига кўра, глобаллашув индекси бўйича кетма-кет учинчи марта пешқадамликни қўлга киритди. Бундан ташқари, Ирландияда диний ҳаёт ҳам фаол ривожланмоқда. Хусусан, 1990 йилларда бир ҳафта мобайнида мамлакатнинг 80 фоиз аҳолиси диний ибодатларда қатнашган. Қиёслаш учун италянлар 40 фоиз, испанларнинг учдан бир қисми, голландларнинг ҳар бештасидан биттаси ва ҳар ўнинчи швед шу даврда ҳафта мобайнида диний мажбуриятларни бажариш учун вақт ажратгани ҳақидаги маълумотни келтириш мумкин. Демак Ирландия мисолида айтишимиз мумкинки, глобаллашув жараёнларининг ривожланиб бориши жамиятнинг динга эътиқод қилиш даражасини камайтиrmайди.

Глобаллашган давлатлар рейтингида Сингапур иккинчи ўринни эгаллаган. Ушбу мамлакатда кенг тарқалган буддавийлик, ҳиндуийлик, даосийлик ҳамда ислом дини билан бир қаторда христианликка бўлган қизиқишининг ортиб бораётгани ҳақида маълумотлар қайд этилган. Шунингдек, рейтингнинг биринчи ўнлигидан Австрия ва АҚШ ҳам ўрин олган. Ўз навбатида Буюк Британиянинг Легатум нодавлат институтининг бутун дунёning ҳаёт кечириш даражаси тўғрисидаги 2016 йилдаги мамлакатлар рейтинги бўйича эълон қилган маълумотларга мурожаат қиласиган бўлсақ, Сингапур дунёning энг беҳавотир давлати ҳисобланади⁶⁶. 2011 йилда бу ерда атиги 16 та қотиллик содир этилган. 2015 ва 2016 йилларда зўравонликдан тортиб ўғирликкача бўлган жиноятнинг барча турлари энг паст кўрсаткични эгаллади. Сингапурда хавфсизлик ва тинчликни таъминлаш учун самарали ҳуқуқий механизм ишлаб чиқилган бўлиб, бу ерда сақич чайнаб кўчани ифлос қилганлик учун ҳам катта миқдорда жарима белгиланган. Энди ушбу ҳолатнинг ахлоқий хусусиятларига ҳам тўхталиб ўтсак. Ҳуқуқий нуқтаи назардан олиб қараганда жиноят ҳисобланувчи ўғирлик, зўравонлик, қотиллик каби иллатлар ахлоқий жиҳатдан олиб қаралганда ахлоқсизлик, диний нуқтаи назардан қаралганда эса гуноҳ, тақиқланган ҳаракатлар (табуъ)

⁶⁶ The Legatum Prosperity Index 2016. The Legatum Institute Foundation. G.Br., London, 2016 Page 4.

хисобланади. Демак, глобаллашган Сингапур нафақат дунёнинг энг хавфсиз мамлакати, балки энг ахлоқий мамлакатларидан бири ҳам ҳисобланади. Демак, Ирландия, Сингапур, Швеция, Норвегия, Дания, Финландия, Янги Зеландия, Япония каби мамлакатларнинг глобаллашув жараёнларидағи фаол иштироки ушбу мамлакатлар аҳолисининг маънавий-ахлоқий онгига фақатгина салбий таъсир этмайди, баъзида жамиятнинг динга эътиқод қилиш даражасини, ахлоқийлик хусусиятининг ошишига ҳам олиб келиши мумкин.

Ушбу индекс мезонлари орасида мамлакатлар диний ҳаётидаги динамик ўзгаришларнинг ҳам киритилгани эътиборга молик. Бироқ баён этилган кўрсаткичларни мутлақ ҳақиқат сифатида қабул қилиш мумкин эмас. Чунки биргина глобаллашув даражасининг юқори экани мамлакатдаги динийлик, диний маданиятнинг юксаклиги ёки ахлоқийликнинг юксаклиги ҳақида хулоса чиқаришга етарли асос бўла олмайди.

Шундай бўлсада, индекс маълумотлари глобаллашувнинг секулярлашув жараёнлари билан узвий боғлиқ ҳолда кечаётгани ҳақидаги қарашларнинг бир ёқлама хусусиятга эга эканини таъкидлаш имконини беради⁶⁷.

Глобаллашув даврида ахлоқийлик тамойили, ахлоқнинг глобаллашуви натижасида диний ва дунёвий қадриятларнинг истиқболлари ҳақида Ғарблик тадқиқотчилар Уильям М.Салливан ва Уилл Кимлика тадқиқот олиб борган эдилар. Улар ўз тадқиқотлари мобайнида ахлоқнинг глобаллашуви нималарни талаб қилиши, глобаллашув контекстидаги жамиятда ахлоқийлик тамойилини таъминланишига асос сифатида диний омиллар қаралмоқдами ёки дунёвий омиллар эканлиги каби саволларга жавоб беришга ҳаракат қилишган⁶⁸. Улар “The Globalization of Ethics: Religious and Secular Perspectives” номли асарларида қайд этишларича,

⁶⁷ Комилов К. Глобаллашув ва диний жараёнлар (Монография). – Т.: “Мовароуннахр”, 2014 й. – 14-16 бетлар.

⁶⁸ William M. Sullivan and Will Kymlicka (eds.), The Globalization of Ethics: Religious and Secular Perspectives, Cambridge University Press, 2007, 305pp., ISBN 9780521700214.

ушбу соҳадаги энг асосий компонентлардан бири халқаро ҳуқук, яхудийлик, христианлик, буддавийлик, ислом, конфуцийлик, табиий ҳуқук, либерализм ва феминизм каби соҳаларда айнан шу саволларга жавоб беришда ички зиддиятларнинг, қарама-қарши фикрлар, қарашлар, муносабатларнинг мавжудлигидир. Ушбу ижтимоий компонентларнинг барчаси узоқ тарихий тараққиёт мобайнида ривожланиб келган бўлиб, хар бири ўз қадриятлар тизимиға асосланган ҳолда бугунги плюралистик дунёning ахлоқий манзараси қандай кўринишда бўлиши ҳақида ўз қарашларини илгари суро олади. Асарнинг муқаддимасида “глобал дунёдаги турли маданиятлар ўртасидаги ўзаро таъсиrlашувнинг кучлилигини ҳисобга олган ҳолда, ахлоқ ҳақидаги трансмиллий мунозаралар тобора кучайиб бора олмайди. Глобаллашув кучайиб боргани сари ахлоқ ҳам глобаллашган бўлиши керак” деб таъкидланган эди. Ушбу фикрдан келиб чиқишимиз мумкинки, ахлоқнинг глобаллашуви ҳодисаси объектив жараён бўлиб, у глобаллашув номи остида содир бўлаётган барча жараёнларнинг ажралмас бўлаги, ахлоқий онгнинг трансформацияси ҳисобланади. Ижтимоий тараққиётнинг ўзи автоматик тарзда ахлоқий нормалар, тамойиллар ва қадриятларнинг глобаллашиб боришига, глобал ахлоқий тамойилларнинг шаклланишига олиб келади. Ушбу жараёнга нисбатан либерал бўлган ахлоқий тамойиллар тезроқ тортилиб борса, нисбатан консерватив ҳисобланувчи диний тамойилларда секинроқ содир бўлиб боради.

Хўш энди табиий равишда савол туғилади: ахлоқнинг глобаллашуви объектив жараён сифатида содир бўлар экан, бу жараён қандай содир бўлади? Канадалик олим У.Кимлика учта вариантни таклиф этади:

Биринчидан, муайян ахлоқий қадриятлар, анъаналар барча ахлоқий масалалар учун ягона қонуний тамойилга айланиб бориши мумкин. Яъни глобаллашув даврида қайсиdir ахлоқий қоида умуминсоний қадриятга айланиб, бутун дунё учун мажбурий характер олиб боради.

Иккинчидан, турли ахлоқий қадриятларнинг ўзаро таъсиrlашуви,

мунозараларга киришуви натижасида тарихий ахлоқий тамойиллардан ўзаро мос келмайдиганлари орасидан омихта, қоришиқ бўлган янгича ахлоқий меъзонлар маънавий борлиққа кириб келади⁶⁹.

Учинчидан, ахлоқнинг глобаллашуви икки босқичда амалга оширилади: аввал минимал босқичда – фақатгина маълум бир инсонга хос бўлган ахлоқий нормалар, одатларнинг глобаллашуви, сўнгра эса ижтимоий ахлоқий муносабатларнинг ўзаро таъсирлашуви натижасида глобал характерга ўтиб боришида намоён бўлади. Таъкидлаш керакки, бу икки босқич ҳам бир-бири билан ўзаро узвий алоқада бўлиб, комплекс тарзда ривожланиб боради.

Ахлоқий тамойилларнинг глобаллашиб бориши ўз навбатида уларнинг тарихий асоси бўлиб келган диний ахлоқий қарашларнинг ҳам ўзгаришига, баъзи ҳолатларда уларнинг ўрнини секуляр тамойилларнинг эгаллаб боришига олиб келиши мумкин. Умуман олганда, дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатлар натижасида ҳозирда мураккаб тузилма шаклланиб бормоқда.

⁶⁹ See Mou, Zongsan, Zhengdao yu Zhidao [The Way of Politics and the Way of Administration] (Taipei, 1991). For further discussion of Mou's ideas, see my "Human Rights and Harmony," Human Rights Quarterly 30:1, February 2008.

II БОБ БҮЙИЧА ХУЛОСАЛАР:

Диссертациянинг иккинчи бобида ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатларнинг глобаллашув даврида намоён бўлишидаги устувор жиҳатларга атрофлича тўхталиб ўтилиб, қуидаги хулосаларга келинди:

- Глобаллашув даври ижтимоий жараёnlар учун “ҳамиртуруш” вазифасини бажармоқда, уларнинг жадаллашувига олиб келмоқда, дунёнинг қайсиdir қисмида содир бўлган жараён бошқа чеккасида ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда, натижада эса ушбу жараёnlарнинг ижтимоий тараққиётга таъсири сезиларли даражада ошиб бормоқда;
- - Бугунги кунда глобаллашув даврининг шиддатли оқими нафақат анъанавий ва индустрιал балки постиндустриал жамиятлардаги ижтимоий институтларга ҳам сезиларли тарзда таъсири қилмоқда;
- Ахлоқ ва диннинг глобаллашуви жараёни ҳам индивидуал, ҳам ижтимоий онгга бирдек тааллуқли бўлиб, глобаллашув жараёnlарининг ахлоқ ва дин факторлари таъсири натижасида вужудга келди;
- Глобаллашув контекстида ахлоқ, дин ва уларнинг тамойиллари учун функционал жой қисқариб бормоқда, жамиятни бошқариш, ижтимоий муносабатларни тартибга солиб борища анъанавий ахлоқий, диний қоидалар, қадриятлар олдинги мавқеини йўқотиб бормоқда;
- Дин глобаллашувини бир-бирига қарама-қарши бўлган икки жараёнда намоён бўлмоқда. Биринчидан, диннинг глобаллашуви диний онгнинг ривожланиши, динга бўлган қизиқишнинг, эҳтиёжнинг ошиб бориши сифатида намоён бўлса, бошқа томондан дин никоби остида ғаразли кучларнинг фаоллашуви, дин никобидаги экстремизм ва терроризм, фундаментализм ва радикализм каби глобал таҳдидлар хавфининг ўсиб бориши билан боғлиқ зиддиятли ҳодиса сифатида намоён бўлмоқда.

ШАХС АХЛОҚ ВА ДИН МУНОСАБАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНИШИННИГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

3.1. Шахс маънавий камолотида ахлоқ ва дин ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг уйғунлиги масаласи

Шахс камолоти барча давларда турли ижтимоий тузумларнинг энг асосий маслакларидан бири ҳисобланади. Зоро, инсонлар шахс сифатида тараққий этмайдиган жамиятнинг порлоқ келажагини тасаввур этиб бўлмайди. Маънавий, ахлоқий нуқтаи назардан камолотга эришган, маънавий баркамол авлодни тарбиялаётган миллатнинг тараққий этиши, ривожланишини англаш қийин эмас. Азал-азалдан айнан шу масала ҳар бир жамиятни ўйлантирган муаммолардан бири бўлиб келган ҳамда ушбу масалага ҳар бир миллат ўзига хос тарзда ёндашган. Бу ҳақида сўз юритганда эса “бизнинг улуғ аждодларимиз ўз даврида комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий мезонлар мажмуини, замонавий тилда айтганда, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанликларини⁷⁰” алоҳида таъкидлаб ўтишимиз мумкин. Масалан, Абу Наср Фаробийнинг “Фозил одамлар шаҳри” асарида тилга олинган, ўз даврида жамият аъзоларнинг ахлоқийлик даражасини белгилаб бериш вазифасини бажарган ўн икки хислат ҳақидаги қарашлар бунга ёрқин мисол бўла олади.

Инсоннинг маънавий нуқтаи назардан камолотга эришганлик даражасини белгилашнинг бир қанча мезонлари мавжуд бўлиб, уларнинг орасида жамиятда мавжуд бўлган ахлоқий қадриятларни ўзига сингдирганлик, ахлоқий нормалар, меъёрларга юксак даражадаги хурмат билан ёндашиш, кундалик ҳаётда уларга қатъий амал қилиш каби жиҳатларга эътибор қаратмасликнинг иложи йўқ. Зоро, Биринчи Президентимиз бежизга “маънавиятнинг ўзаги – ахлоқ” деб таъкидлаб ўтмаган эдилар. Ушбу фикрларни давом эттирган ҳолатда шуни айтиб ўтишимиз мумкинки, қадим-қадимдан ахлоқий ва диний қадриятлар чамбарчас боғлиқ бўлганлини эътиборга олган ҳолда маънавий

⁷⁰ Каримов И.А. “Юксак маънавият – енгилмас куч”. Тошкент. – “Маънавият”, 2013 йил. 118 бет

комилликка эриши учун инсонларнинг диний эътиқоди даражасига ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Агарда инсонларнинг маънавий комиллиги билимга таянади (Фаробийнинг қарашлари каби) деб ёндашиладиган бўлса, ушбу билим диний ва дунёвий билимларнинг уйғунлигига намоён бўлган. Мухаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Мирзо Улуғбек каби улуг аждодларимизнинг фаолиятларига тўхталадиган бўлсак ҳам, уларнинг ҳам диний, ҳам дунёвий билимларни ўрганиш, ҳар икки соҳада ҳам бирдек ижод қилишга интилишини кўришимиз мумкин. Ўз ўрнида савол туғилади: айнан бугунги глобаллашув ҳаётнинг барча жабҳаларида хукмронлик қилаётган даврда том маънодаги баркамол инсонни шаклланишида ахлоқий ва диний қадриятлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг уйғунлиги қанчалик даражада таъсир кўрсата олмоқда? Секуляр жамиятда инсонларнинг индивидуал даражадаги маънавий-ахлоқий тараққиётида диний қадриятларга эҳтиёж мавжудми? Энди ушбу саволларга атрофлича жавоб бериб ўтсак.

Глобаллашув даврида инсонларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан баркамол этиб тарбиялаш, глобал маънавий таҳдидлар, ахборот хуружларига қарши мафкуравий иммунитетни шакллантириш масаласи доимидан кўра долзарброқ бўлиб қолмоқда. Бунга баъзи объектив омиллар сабаб бўлмоқда:

Биринчидан, ташқи омиллар, яъни глобаллашув жараёнларига катта таъсир кўрсатиб келаётган, иқтисодий, сиёсий, геополитик мақсадларни кўзлаётган трансмиллий корпорациялар, турли сиёсий кучлар инсонларни фаол фуқаролардан кўра нофаол истеъмолчиларга айланишидан манфаатдор. Бунинг учун эса инсонларни ёки ўта радикал фанатларга ёки ўта компромист (бефарқ) ларга айлантиришга ҳаракат қилинмоқда.

Иккинчидан, ички омиллар. Иқтисодий томондан ривожланаётган мамлакатлардаги қийинчиликлар инсонларнинг кундалик ҳаётига таъсир этмоқда. Натижада эса инсонлар фақат иқтисодий эҳтиёжларини

қондиришга ҳаракат қилишмоқда, маънавий эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилган “сервис хизматлари” эса талаб даражасида эмас. Шунинг самараси ўлароқ ушбу мамлакатларнинг аҳолиси учун маданий эҳтиёжлар таъминоти четдан кириб келмоқда.

Ушбу омилларни ҳисобга олган ҳолда айтишимиз мумкинки, жамият маънавий ҳаётида ахлоқийлик тамойилининг устуворлигини, инсонларнинг, миллатларнинг, халқларнинг маънавий тараққиётини, маънавий-ахлоқий некбинлигини таъминлашда ахлоқий ва диний қадриятларнинг уйғуналиги, улар ўртасидаги мўтадил муносабатларнинг таъминланиши, ижтимоий ҳаётда ахлоқ қоидаларнинг асоси сифатида диний нормаларнинг, қадриятларнинг устувор мавқега эга бўлиши каби омиллар муҳим аҳамиятга эга.

Маънавий баркамол авлодни диний ёки рационал факторларга асосланувчи ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялашда, аввало, оила институтининг ўрни муҳимдир. Одобли, билимдон, меҳнатсевар, иймон-эътиқодли фарзанд нафақат ота-онанинг, балки бутун жамиятнинг энг катта бойлигидир. Дарҳақиқат, ҳар бир фарзанд шахси оиласда шаклланади. Демак, оила – баркамол авлод пойдевори бўлиб, оиласда фарзандларни ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш, адолат, бурч, ватанпарварлик каби ахлоқий қадриятларни сингдириш ўта муҳим ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, оиласда маънавий баркамол авлодни тарбиялаш масаласига ҳар бир диний эътиқод ўзининг энг асосий арконларидан бири сифатида ёндашади. Хусусан, ислом дини мисолида буни таҳлил қилишимиз мумкин.

Ислом таълимотига кўра, фарзанд ота-она зиммасидаги омонат бўлиб, улар бу омонат ҳақида масъулдирлар. Фарзандлар тарбиясига эътиборсизлик улкан хато, омонатга хиёнат ва киши динининг нуқсони ҳисобланиб, ота-она фарзандининг биринчи мураббийлари ҳисобланади.

Куръони каримда оила аъзоларига эътиборнинг қанчалик зарурлигини Аллоҳ таоло шундай баён қиласди:

Эй мўминлар, сизлар ўзларингизни ва аҳли-оилаларингизни ўтини одамлар ва тошлар бўлган дўзахдан сақлангизки, у(дўзах) устида қаттиқдил ва қаттиққўл, Аллоҳ ўзларига буюрган нарсага итоатсизлик қилмайдиган, фақат ўзларига буюрилган нарсани қиласидиган фаришталар туурп” (Тахрим, 6-оят)

Хар қандай тарбия, хусусан, насиҳат оилада бошланади. Исломда тарбиянинг бош мақсади – бир-бирига меҳр-оқибатли инсонларни вояга етказишидир. Абу Ҳомид Ғаззолий фарзанд тарбияси ҳақида шундай фикрларни билдиради: “Билгин! Бола тарбияси энг муҳим ишлардандир. Фарзанд ота ва онага омонат. Бола қалби пок, нозик, содда ва ҳар қандай нақш ва суратдан холи гавҳардир. Унга қандай нақш солинса, шунга кўра шаклланади, эгган томонга эгилади. Агар бола яхшиликка ўрганиб, яхшилик ичида вояга етса, дунё ва охират саодатини топади. Албатта бу савобга унинг ота-онаси, муаллими ва унга тарбия берган ҳар бир киши шерикдир”, дейди. Ислом таълимотига кўра, оилада баркамол авлодни тарбиялашнинг икки асоси бор: фазилатни қўриқлайдиган гўзал ахлоқ ва ярамас йўлдан, ёмон ахволга тушишдан сақлайдиган ҳушёрлик⁷¹.

Ислом дини мисолида ахлоқ ва диннинг бир моҳият сифатида талқин этилишини ва оилада ёш авлодни шакллантиришда айнан шуларга эътибор қаратиб келингандигини кузатишимиш мумкин. Лекин дунёнинг барча минтақаларида ҳам глобаллашув жараёнлари оила институтининг сақланиб қолишига хизмат қилмаётгандигини кузатишимиш мумкин. Оила институтининг йўқолиб бориши, “эскилик сарқити” деб баҳоланиши, афсуски, бугунги Ғарбнинг асосий хусусиятларидан бирига айланиб бормоқда. Оила институтининг мавжуд бўлмаслиги ижтимоий муаммоларнинг “занжир реакцияси”ни бошлаб юборади. Хусусан, биргина Англияда бугунги кунда 34 фоиз бола никоҳсиз туғилмоқда, катталарнинг яна шунчасининг оиласи барбод бўлган, оила курмаслик, оталик ёки оналик масъулиятидан қочиш ёшлар орасида оммалашиб бормоқда. Бу

⁷¹ Сайдов И. – Одоб ахлоқ – инсон зийнати. <http://www.religions.uz/news/view?id=431>

табийй равища баркамол авлодни тарбиялашга салбий таъсир этади. Мисол учун, АҚШда ҳозирда жиноят содир этганларнинг ярмини бузилган оиласларнинг фарзандлари ташкил этмоқда, яна қанчадан қанча “телевизор тарбиялаган” авлод етишиб келмоқда. Бу каби глобал ижтимоий муаммоларга асосий сабаб сифатида эса олимлар Ғарб жамиятида, хусусан оиласда диний қадриятлардан воз кечилишини кўрсатишмоқда⁷². Буларнинг барчаси маънавий жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялашда дин ва унинг ахлоқий моҳиятининг ўрни, ахлоқ ва диннинг оиласда ва шу орқали жамиятда соғлом маънавий-ахлоқий муҳитни шакллантиришда аҳамияти муҳим эканлигини кўрсатмоқда.

Маънавий баркамол инсонни тарбиялашда, шубҳасиз, таълим тизимининг ҳам роли бекиёсdir. Чунки таълим-тарбия тизими бевосита жамиятнинг ривожига таъсир кўрсатади, ижтимоий тараққиётнинг келажакдаги йўналишларни белгилайди, миллатнинг барвамол авлодини тарбиялади. Ҳозирги дунёда ёшлар потенциали ва интеллектуал қудрат ҳал қилувчи аҳамият касб этмоқда. Маънавий баркамол, интеллектуал салоҳияти юқори авлод тарбияси нафақат Ўзбекистонда, балки бутун жаҳонда энг муҳим вазифалардан бири сифатида намоён бўлмоқда. Айнан маънавий баркамол авлод мамлакат эртасини белгилаб беради.

Таълимга етарли даражада эътибор қаратмаслик, унинг фаолиятини ижтимоий манфаатлар билан мослаштирмаслик, унга иккинчи даражали омил сифатида қараш жамият ривожига салбий таъсир кўрсатади, ҳатто, унинг таназзулига ҳам олиб келиши мумкин. “Умумий таълим, ягона ўкув системаси демократик жамият устунларидан бири, асосий социал институт бўлиб, унинг илмий, маънавий, ғоявий, ахлоқий асосларини белгилаб берувчи, бирлаштирувчи ва тараққиёт йўлида ҳаракатга келтирувчи муҳим восита сифатида фаолият кўрсатади⁷³”.

Дин, аввало, ўзига умуминсоний ахлоқ меъёрларини сингдирган ва уларни умуммажбурий ҳулқ-атвор қоидаларига айлантира олган.

⁷² Тимоти Ж. Уинтер. “XXI асрда Ислом: Постмодерн дунёда қиблани топиш” – Т., “Шарқ” 2005. 49-бет.

⁷³ Эрматов X. “Тарих. Тафаккур. Маданият” – Т., “Академнашр” 2013. 93-бет

Жамиятда турли миллат ва дин вакиларининг баҳамжиҳат яшшида, жамият аъзоларида эртанги кунга ишонч ҳиссини мустаҳкамлашда, турли ҳаёт синовлари, муаммо ва қийинчиликларни енгид ўтишларида, энг муҳими умуминсоний ва маънавий қадриятларни сақлаб қолиш ҳамда авлоддан—авлодга етказиша диннинг алоҳида ўрни бор. Бизга маълумки, дин маънавий яқинлик ва руҳий ҳамоҳангликни таъминлашдек функциясига кўра, интеграциянинг муҳим омили ҳисобланади. Барча жаҳон динлари халқлар маданияти ривожига катта таъсир кўрсатгани ва доимо бағрикенгликнинг халқаро умумэътироф этилган меъёрлари ва принципларига асосланганлиги ҳаммамизга маълум. Ўзбекистонда дин давлатдан ажратилган бўлсада, мамлакатдаги маданий-маънавий анъналарнинг ажралмас қисми ва аҳоли маънавий камолотининг асоси сифатида қаралади. Дин кишилар менталитети, ахлоқи ва маданияти билан диалектик алоқадордир.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов ўзининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида дин ҳақида шундай таъриф берган: “Барчамизга яхши маълумки, дин азалдан инсон маънавиятининг таркибий қисми сифатида одамзотнинг юксак идеаллари, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзу-армонларини ўзида мужассам этган. Уларни барқарор қоидалар шаклида мустаҳкамлаб келаётган ғоя ва қарашларнинг яхлит бир тизимиdir”⁷⁴.

Диний бағрикенглик ғоясига таянган давлатимизда хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган турли миллат вакиллари ҳамжиҳат бўлиб, бир заминда яшаб, меҳнат қилиб келмоқда. Ўз навбатида, “дунёвийлик” тамойилини тўғри англаш, жамият ва дин орасидаги муносабатларда мувозанатни сақлаш лозим бўлади. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов томонидан айтилган қуйидаги сўзлар нихоятда муҳимдир: “Дунёвий ва диний қадриятлар ўртасидаги нозик муносабатларнинг моҳиятини ҳар томонлама тўғри тушунтиришимиз

⁷⁴ Каримов И.А. “Юксак маънавият – енгилмас куч”, Тошкент, Маънавият, 2013. 36 бет.

лозим. Тарих ва ҳаёт тажрибаси шундан далолат берадики, дунёвий ва диний қадриятлар бир-бирини тўлдирмас экан, бугунги куннинг оғир ва мураккаб саволларига тўлақонли жавоб топиш осон бўлмайди. Шу маънода, биз муқаддас динимиз арконлари ва қадриятларини доимо улуғлаб, шу билан бирга, дунёвий ҳаётга ҳам қатъий ишонч билан интилиб яшаган тақдирдагина ўз эзгу мақсадларимизга ета оламиз⁷⁵. Дин, жамият ва давлат муносабатлари тизимида манфаатлар уйғунлигини таъминлашда ҳам диннинг улкан ижтимоий гуруҳларни уюштира олиши, бирлашишини таъминловчи мафкуравий вазифаси алоҳида аҳамият касб этади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда жаҳон талабларига жавоб бера оладиган, шу билан бир қаторда, миллий хусусиятларимизни ўзида акс эттирган таълим тизими яратилган бўлиб, у жамиятнинг асосий ахлоқий қадриятларини, жумладан, диний бағрикенглик ғоясини ёшлар онггига сингдиришда асосий рол ўйнайди. Диний бағрикенглик ғоясини сингдириш учун, аввало, динга, унинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнига холис ёндашиб, ёшларда динга нисбатан рационал муносабатни шакллантириш керак. Чунки, дин, диний қадриятлар, исломий тушунчалар ҳаётимизга шу қадар сингиб кетганки, уларсиз биз ўзлигимизни йўқотамиз.

Ер юзидаги барча инсонлар у ёки бу динга эътиқод қиласа экан, ижтимоий ҳаётнинг қайсиdir қисмида диний факторни четлаб ўтиш ёки ҳисобга олмасликнинг иложи йўқ. Айни нуқтаи назардан таълимнинг ўрта ва олий бўғинларида динлар ва уларнинг тарихи, келиб чиқиши ҳақида ўқитилиши мақсадга мувофиқдир. Лекин инсоннинг дунё, жамият ҳақидағи қарашлари, шахсий қадриятлари тизими ўрта ва олий таълим босқичигача шаклланиб бўлади. Демак, дин, унинг ахлоқни таъминлашдаги, инсонларнинг маънавий ҳаётида бекиёс ўринга эга эканлиги ҳақидағи қарашларни мактабдаёқ шакллантириш, ушбу масалаларга беътибор бўлмаслик талаб этилади. Чунки умумий ўрта таълим босқичида таҳсил олаётган ўқувчилар – миллатнинг яқин

⁷⁵ Каримов И.А. “Юксак маънавият – енгилмас куч”, Тошкент, Маънавият, 2013. 96 бет.

келажагининг бевосита қурувчилари ҳисобланади.

Таълим жараёнининг ахлоқий қадриятларга асосланган тарзда ташкил этилиши таълим тизимининг турли босқичларида таҳсил олаётган ёшларда динга нисбатан тўғри муносабатни ва турли динларга хурмат билан қараш, динлардаги ахлоқий қадриятларнинг жамият ҳаётида тутган ўрнини англашни, толерантлик ғояларини шакллантиради. Таълим тизимида дунёвий билимлар қаторида дин билан боғлиқ билимларнинг бўлмаслиги дунёқарашда бир ёқламаликка, маълум маънода ғоявий бўшлиққа олиб келади. Бу эса ёшларни турли секталар, диний экстремистик оқимларга кириб кетиши, турли диний эътиқоддаги инсонлар ўртасида низоларнинг вужудга келишига сабаб бўлиб қолиши мумкин. Бугунги кунда бутун дунёда мафкуравий ҳуружлар авж олаётган бир шароитда мамлакатимизда ушбу муаммонинг ечими сифатида диний бағрикенглик тамойили қўлланилмоқда. Бу таълим тизимида ҳам ўз аксини топмоқда. Жумладан, ислом дини ривожига ҳисса қўшган улуғ аждодларимиз меросини ўрганиш ва ўргатиш таълимнинг ажralmas қисмига айланиб улгурди. “Бошқача айтганда, биз фарзандларимизни дунёвий билимлар билан бир қаторда Имом Бухорий тўплаган ҳадислар, Нақшбандий таълимоти, Термизий ўғитлари, Яссавий ҳикматлари асосида тарбия қилмоқдамиз”⁷⁶.

Жамиятда диний бағрикенгликнинг таъминланиши кўп жиҳатдан диний соҳада амалга оширилаётган ислоҳотларнинг тўғри йўналтирилганлигига боғлиқ. Бугунги кунда мамлакатимизда диний соҳани ривожлантириш масаласига алоҳида эътибор билан ёндашилмоқда, диний таълим тизимида ижобий ўзгаришлар кўпаймоқда. Ўзбекистонда 2017-2018 йилларда бошқа йўналишларда бўлгани каби диний-маърифий соҳада ҳам янгиликлар, ислоҳотлар жадал кечиб, уларда ҳар томонлама баркамол шахсни тарбиялаш масаласи ҳам алоҳида аҳамият касб этмоқда. Ислоҳотлар жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш тамойили асосида ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлаш, ислом

⁷⁶ Каримов И.А. “Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда” – Т., “Ўзбекистон” 1999. 7-бет

маърифатини тарқатиш, аждодларнинг бой маънавий меросини янада чуқур ўрганиш йўналишларида юз бермоқда. Бу ҳақида Президент Шавкат Мирзиёев қуидаги фикрларни билдиради: “Бугунги кунда ижтимоий-маънавий муҳитни ва аҳолини турмуш шароитини яхшилаш, ёшларни турли диний экстремистик оқимлар таъсиридан асраш масаласи барчамиз учун энг асосий масала бўлиб турибди⁷⁷”. Ушбу ислоҳотларнинг негизини 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини 5-устувор йўналиши, яъни “Хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш, чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий руҳдаги ташқи сиёsat юритиш” соҳаси ташкил этади⁷⁸.

Қолаверса, диний-маърифий таълим тизимида ҳам маълум ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ислом маданияти маркази ва Халқаро ислом академиясининг ташкил этилиши орқали ислом динининг соф инсонпарварлик моҳияти ва маърифатини очиб бериш, унинг асл гуманистик мазмунини таҳлил қилишга қаратилган илмий тадқиқотлар, анжуманлар, маърифий тадбирларни кучайтириш кўзда тутилган. Имом Бухорий ва Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказларини тузилиши билан турли ғоявий-мафкуравий таҳдидлар кучаяётган глобаллашув даврида аждодлар маънавий меросини ўрганиш, кенг тарғиб қилиш орқали жамиятда соғлом дунёқарашни юксалтиришга эътибор берилмоқда.

Ёшларни миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат, Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялаш ҳамда мамлакатимизнинг тинчликсевар сиёsatини кенг тарғиб этиш, маънавий, миллий қадриятларга, диний эътиқодга таҳдид солувчи мафкуравий хавфларга, ёт ғояларни тарқатишга қарши кураш борасидаги фаолиятни янада кучайтириш мақсадида

⁷⁷ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ижтимоий-маънавий муҳит барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг соғлигини асрash – давр талаби” мавзусидаги анжумандаги нутқи, 2017 йил 15-июнь, Тошкент шаҳри.

⁷⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони

иқтидорли, салоҳиятли, диний ва дунёвий фанларни чуқур ўзлаштирган, мафкуравий хуружларга қарши тура оладиган, турли оқимларнинг ётғоялариға раддия бериш қобилиятига эга малакали диний соҳа мутахассисларини тайёрлашнинг янги, босқичма-босқич тизимини шакллантириш ҳам давлатнинг диний-маърифий соҳадаги ислоҳотларидан ҳисобланади⁷⁹. Албатта, бундан кўзланган асосий мақсад-жамиятда ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлаш, халқимизга азал-азалдан хос бўлган маърифатпарварлик, бағрикенглик, меҳр-муруват, бунёдкорлик каби эзгу фазилатлар ва қадриятларимизни кенг тарғиб қилишда диний-маърифий соҳа вакилларининг ўрни ва иштирокини оширишдир.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-куватлаш йили”да амалга оширишга оид Давлат Дастурининг 218-бандига кўра БМТ Бош Ассамблеясининг “Маърифат ва диний бағрикенглик” резолюцияси лойиҳасини ишлаб чикиш асосида диний саводсизлик ва жаҳолатга барҳам бериш, бағрикенглик ва ўзаро хурматни қарор топтириш, диний эркинликни таъминлаш, дининг ахлоқий моҳиятини, жамиятдаги регулятив ва маърифий функцияларини таъминлаш ҳамда бу орқали баркамол авлодни шакллантиришга қаратилган масалалар назарда тутилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелда эълон қилинган “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонига мувофиқ:

- “жаҳолатга қарши маърифат” улуғвор ғоя асосида дин соҳасидаги илмий-маърифий фаолиятни жадал ташкил этиш;

⁷⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-куватлаш йили»да амалга оширишга оид Давлат Дастури тўғрисидаги 2018 йил 22 январдаги, ПФ-5308-сонли Фармони

- динни зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиган бузғунчи ёт ғояларнинг асл моҳияти ва мақсадлари ҳақида аҳолининг, айниқса, ёшларнинг хабардорлик даражасини ошириш;

-жамиятда миллий ва диний қадриятларимизга ёт бўлган ғояларга нисбатан тоқатсизлик муҳитини шакллантириш;

-жамиятда бағрикенглик, ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат, тинчлик ва тотувликни, ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлашда диний-маърифий соҳа вакилларининг дахлдорлик ҳисси ва иштирокини янада ошириш;

-глобаллашув шароитида жамиятимиздаги ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлиги ва эътиқод эркинлигига таҳдид туғдириши мумкин бўлган омилларни барвақт аниқлаш ва олдини олишга қаратилган ахборот-таҳлилий фаолиятни кучайтириш кабилар соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари сифатида эътироф этилди⁸⁰.

Шунингдек, Фармонга мувофиқ ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлаш, диннинг асл инсонпарварлик моҳиятини, аждодларимизнинг ислом ва жаҳон цивилизациясига қўшган бой диний-илмий меросини кенг тарғиб этиш, диний-маърифий ҳаётдаги янгиликларни жамоатчиликка етказиш мақсадида Ўзбекистон халқаро ислом академияси хузуридаги “Зиё” медиа маркази мамлакатимизда диний соҳадаги асосий медиа тузилма сифатида шакллантирилиши кўрсатиб ўтилган.

⁸⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, 2018 йил 16 апрел.

3.2. Глобаллашув даврида этосфера тараққиётида ахлоқ ва дин уйғунлиги: муаммо ва вазифалар

Глобаллашув жараёнлари масофаларни қисқартириб, ижтимоий жараёнларни тезлаштириб бормоқда. Замонавий жараёнларнинг ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига турли даражада таъсир этиши ҳақида юқоридаги параграфларда бир неча маротаба тўхталиб ўтдик. Ўз ўрнида глобаллашувга турли ракурсда қаровчи, турли қарашларни илгари сурувчи тадқиқотчилар томонидан хилма-хил назариялар, илмий тезислар яратилмоқдаки, уларни таҳлил қила туриб бир-бирини инкор этувчи илмий фаразларга ҳам гувоҳ бўлишимиз мумкин. Ўз ўрнида ушбу нуқтаи назарларнинг баъзилари глобаллашувни чексиз имкониятлар калити, инсониятни мислсиз тараққиётга олиб борувчи давр сифатида эътироф этса, айримлари глобаллашувга глобал муаммоларни келтириб чиқарувчи, инсониятни таназзулга, маънавий-ахлоқий тубанликка олиб борувчи фожеа сифатида ёндашади. Ўз ўрнида глобаллашув ижтимоий борлиқнинг турли кўринишлари бўлган ахлоқ ва диннинг ўзаро муносабатларига маълум маънода таъсир қиласар экан, унинг ижобий ва салбий хусусиятлари борлигига эътибор қаратишимиз мумкин. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, бугунги ижтимоий жараёнлар мислсиз даражада тезлашиб кетган даврда ахлоқий ва диний қадриятларнинг уйғунлиги жамиятдаги этосферани, маънавий-ахлоқий муҳитни, ахлоқий қадриятлар тизимини мўтадиллигини таъминлашда энг муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Этосфера – бу ижтимоий ҳаётдаги ахлоқий меъёрлар қатлами, ахлоқий нормаларни умумлаштирувчи, жамиятнинг ахлоқий ҳаётини ифодаловчи тушунча.

Бугунги давр бутун дунёга ахборотнинг мисли қўрилмаган тарзда янгиланиши, қадриятларнинг қайта баҳоланиши билан боғлиқ бўлган глобал жараёнларни тақдим этмоқда. Глобал дунё янгича қадриятлар, ҳаётнинг барча жабҳаларига нисбатан мутлақо ўзгача ёндашувларни талаб қилиши билан характерланмоқда. Глобаллашув барча қадриятлар каби дин

ва унинг жамиятдаги ўрнига ҳам катта таъсир кўрсатди ва бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда, одамларнинг маънавий-ахлоқий қиёфаларида ўзига хос хусусиятлар намоён бўлмоқда. Энг хавотирли жиҳати шундаки, ижтимоий ҳаётда инверсия – яъни қадриятларнинг аралашуви, бузилиши ва қайтадан баҳоланиши содир бўлмоқдаки, бу эса ҳам индивидуал, ҳам ижтимоий нуқтаи назардан заарлидир.

Глобаллашув даври бошқа ижтимоий институтлар ҳаётида бўлгани каби дин ва ахлоқнинг ҳаётида ҳам муҳим тарихий босқич ҳисобланади. Чунки глобаллашув жараёни эътиқод ва виждон, ирода ва сўз эркинлиги тамойиллари устуворлашиб бораётган демократик шароитларни юзага келтирди. Бу эса турли диний тизимлар олдига замонга мос бўлган янги ахлоқий талабларга мослашиш, фуқаролик жамияти қуришни мақсад қилиб олган турли халқлар ҳаётида ўзининг ўрни ва аҳамиятини сақлаб қолиш ва ривожлантиришнинг замонавий йўллари ва механизмларини ишлаб чиқишидек долзарб вазифаларни ҳал этишни заруриятга айлантириб қўйди. Бундай ўзига хос тамойиллардан бири эса секуляризация ҳисобланади.

“Шу ўринда таъкидлаш муҳимки, замонавий воқелик диний қадриятлар бузилиши ва фақатгина секулярлашув асосларининг ривожланиши билан кечаётгани йўқ. Балки, демократик давлат ва жамият қуриш асосларининг мустаҳкамланиб бориши, диний эътиқод эркинлигининг кенг жорий этилиши натижасида, диний ҳаётда ўзига хос ихтиёрийлик муҳити вужудга келмоқда”⁸¹. Бу эса дин ва ахлоқ глобаллашувининг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Эътиқод ва виждон эркинлигининг кенг тарқалиши, ўз навбатида, диний ҳаёт шаклларининг демократик ахлоқий принциплар билан уйғунлашувига, трансформациялашувига олиб келди. Демократия, эркин рақобатга асосланган иқтисодий тизим нормалари, инсон ҳуқуқлари тамойиллари дин билан интеграциялашди.

⁸¹ Орлов М. “Место и рол религии в глобальных процессах современности”. // Власть, 2008. № 1. – С 46.

Барчамиз биламизки, маълум бир диний эътиқодга ишониш иймон деб аталади. Иймоннинг асосини инсон қалбининг тубидаги ишонч ташкил этиб, айнан шу ишонч инсонни диннинг асосий қонун-қоидаларига (диний ахлоқий нормаларга ҳам) амал қилишини таъминловчи ички механизм ҳисобланади. Ислом дини нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, иймон диннинг асосий арконларидан (фарз амалларидан) бири ҳисобланиб, киши англаган ҳолда иймон келтириш (калимаи шаҳодатни айтиш) йўли билан динни қабул қиласди. Бошқача қилиб айтганда иймон диннинг кириш дарвозасига ўхшайди. Бугунги кунда барча динларда шартли равища иймоннинг икки хил турини фарқлашимиз мумкин:

- биринчиси, онгли равища иймон келтириш орқали динни қабул қилиш, диннинг қоидаларига англашган зарурият сифатида ёндашиш.
- иккинчиси, тақлидий иймон, яъни ота-боболарнинг динига мерос сифатида ёндашиш. Тақлидий иймон ижтимоий хаётда диний нормаларнинг сустлашиши, диннинг концерватив моҳиятининг ўзгаришига олиб келмоқда. Бу дин трансформациянинг бир кўриниши бўлиб, диний нормаларнинг сустлашуви глобаллашув даврида ижтимоий муносабатларда ахлоқийлик тамойилининг ҳам аҳамияти пасайишига олиб келади. Бундай жамиятни секуляр жамиятдан фарқлаш зарур. Секуляр жамият рационал ахлоқий тамойилларнинг устуворлигини эътироф этади ва аксари ҳолларда уларнинг таъминланишига эришади ҳам. Тақлидий иймон хукм сурган жамиятда диний арконлар эътироф этилади, лекин бу эътироф ижтимоий муносабатларнинг ахлоқий жиҳатини белгилаб бермайди. Тақлидий иймон хукм сурган жамиятда дин факатгина инсонларнинг эҳтиёжларига хизмат қилдиришга ҳаракат қилинади. Бундай жамиятнинг ахлоқий таназзулга юз тутиши тезроқ рўй беради. Зоро, дин ва ахлоқ жамиятнинг маънавий-ахлоқий иммунитетининг асосини ташкил этади, уларнинг заифлашуви эса жамиятнинг ҳалокатига олиб келиши мумкин.

Бу муаммонинг ечими сифатида ахлоқий ва диний таълимга

эътиборнинг кучайтирилиши, жамиятнинг тараққиётга эришиши учун маънавий эҳтиёжларнинг дин омили ёрдамида тўлдирилишини кўрсатиб ўтишимиз мумкин. Бунинг учун диний ва рационал ахлоқий тамойилларнинг уйғунылигини таъминлаш ҳам зарур. Чунки дунёвийлик ва динийлик, моддий ва маънавий ҳаёт ўртасидаги муносабат, улар оралиғидаги мувозанат жамиятнинг ахлоқий тараққиётида катта рол ўйнайди. Зеро, “Тарих ва ҳаёт тажрибаси шундан далолат берадики, дунёвий ва диний қадриятлар бир-бирини тўлдирмас экан, бугунги куннинг оғир ва мураккаб саволларига тўлақонли жавоб топиш осон бўлмайди”⁸².

Бугунги дунёни ташвишлантириб келаётган диний экстремизм, фундаментализм, диний фанатизм каби глобал таҳдидлар таълимотида минтақалар ва давлатларда нотинчлик, норозилик кайфиятини уйғотувчи воситалардан бири сифатида динларнинг асл моҳиятини бузиб талвин этиш, секуляр ривожланиш йўлини танлаган демократик мамлакатларни даҳрийликда айблаш каби ҳолатлар ҳам учрамоқда. Аслида “...дунёвийлик – бу даҳрийлик дегани эмас. Дин ва диний эътиқод бутунлай рад этиладиган ҳаёт қандай ғайриинсоний кўринишга эга эканини биз кечаги тарихимиз мисолида яхши биламиз”⁸³.

Динга нисбатан эътиборнинг сусайиши муаммоси дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатларнинг локаллашуви билан чамбарчас боғлиқ ҳисобланади. Зеро, дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатларнинг ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятлилик даражаси аниқлашда минтақаларнинг ўзига хос хусусиятлари, халқларнинг ментал хусусиятлари, худуднинг ижтимоий, иқтисодий тараққиёт даражаси каби хусусиятлар ҳам ҳисобга олинади.

Глобаллашган дунёда дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатларнинг локаллашувини яъни ҳар бир минтақа учун ўзига хос турли кўринишларга эга бўлиб боришини кўришимиз мумкин. Ахлоқ ва дин ўртасидаги таъсирлашувнинг маҳаллий шароитлардан келиб чиқиб намоён бўлиши

⁸² Каримов И. “Юксак маънавият – енгилмас куч” - Т., “Маънавият” 2013. 46-бет

⁸³ Ўша манба. 44-бет

минтақалардаги ўзига хос хусусиятлар билан боғлиқ.

Ижтимоий жараёнлар ва улар хусусиятларининг конкрет, барча учун умумий бўлган универсал кўриниши йўқ. Жумладан, энг муҳим умумбашарий ахлоқий принципларни мужассамлаштирган демократиянинг ҳам. Биринчи Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганлариdek: “Демократия хусусида шуни аниқлаб олишимиз керакки, ҳеч бир мамлакатга бошқа давлатда қарор топган демократияни тўғридан-тўғри, яъни нусха кўчириш йўли билан жорий этиб бўлмайди. Чунки ҳар бир инсон, ҳар бир жамият ўз ҳаёти билан яшайди. ...Демоқчиманки, бу борада барча учун умумий бўлган ягона қолип йўқ”⁸⁴. Шундай экан, демократиянинг таркибий қисмларидан виждон ва эътиқод эркинлиги глобал ахлоқий нормалар ҳисобланиб, умуман олганда барча ахлоқий қоидаларнинг дин билан муносабатида ҳам барча минтақалар учун ягона қолипи йўқ. Масалан, капитализм, эркин иқтисодиёт, “оммавий маданият” “тарбиялаган” Ғарб дунёсида секуляризм сиёсий ҳаётдан ўтиб, ижтимоий ҳаётга ҳам кириб борди. Оддийроқ айтганда эса, қадимдан инсон ва жамиятнинг ҳаётидаги энг муҳим нормалар бўлган диний нормалар бутун Ғарбда давлат, жамият, ҳаттоки, инсон фаолиятга ҳам аралашмай қолди ва бу минтақанинг юқорида санаб ўтилган ва санаб ўтилмаган хусусиятлари билан боғлиқ. Қадимдан анъаналарга содик бўлган, динга алоҳида эътибор қаратган Шарқ давлатлари учун эса диний ахлоқий нормалар юксак қадриятлардан ҳисобланиб, баъзи мамлакатларда замонавий ахлоқий нормаларни жамлаган демократиянинг асосий қоидалири давлат бошқарувида ҳам дин омилини етакчилигига имкон яратади (масалан, Эрон Ислом Республикаси, Покистон Ислом Республикаси, Бирлашган Араб Амирлиги ва бошқалар). Шарқда азал-азалдан ахлоқ дин воситасида тартибга солиб турилган. Жамият ҳаётида чукур ўрин эгаллаганлиги туфайли кўплаб Шарқ мамлакатларида дин ижтимоий ҳаётнинг ажралмас бўлаги бўлиб келмоқда.

⁸⁴ Каримов И. “Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби” – Т., “Ўзбекистон” 1997. 167-бет

Глобаллашув даври глобал муаммолар билан ҳам характерланади. Ижтимоий маънавий муҳитдаги глобал муаммолар, асосан, инсонларнинг онгидаги эврилишлар ҳамда ижтимоий меъёрларнинг бузилиши билан боғлиқ. Ижтимоий меъёрлар – “конкрет жамиятда маълум бир киши, социал гурӯҳ ва ташкилот аъзоси хулқ-атворининг рухсат этилган ва тарихан шаклланган чегараси. Ижтимоий меъёрлар ўз татбиқини ҳуқуқий қонунлар, ахлоқ, дин, этикет, қадриятлар ва ҳоказоларда намойиш қиласди. Аксарият ҳолларда кишиларнинг нормал ҳолатдан оғишган хатти-харакатлари ижтимоий санкциялар орқали жазоланади”⁸⁵. Ижтимоий меъёрларнинг бузилиши натижасида жамият маънавий ҳаётида, ижтимоий онгда бир қатор глобал муаммолар, заарли иллатлар пайдо бўлмоқдаки, улар бевосита диний ва ахлоқий меъёрларга зид ҳисобланади. Ушбу муаммолар, иллатлар ва уларнинг диний ва ахлоқий қадриятларга қайдаражада таъсир этаётганига бирма-бир тўхталиб ўтамиз.

Жиноятчилик. Афсуски, глобал дунё нафақат иқтисодий ривожланиш балки жиноятчиликнинг сони ошиб бориши билан ҳам намоён бўлиб бормоқда. Жиноятчилик кўламининг кенгайиб бориши ҳар қандай жамият ижтимоий-иктисодий ва сиёсий барқарорлигининг жиддий кушандаси ҳисобланади. Албатта, жиноятчилик тизими дунёвий давлатларнинг барчасида ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солинади, қонунлар ва давлат ҳокимиятининг тегишли тизими унга қарши курашади. Шу билан биргаликда жиноятчилик ахлоқсизликнинг бир кўриниши ҳам ҳисобланади, диний нормалар (хусусан ислом динидаги шариат қоидалари) ҳам жиноятчиликка қарши курашади. Бугунги кунда жиноятчиликка қарши курашишда асосий эътиборни маънавий-маърифий тарбияга қўпроқ қаратиш сермаҳсул натижа беради. Агарда фақат жазолаш йўли тўғри восита бўлганида эди, мусулмонлар истиқомат қиласиган ҳудудларда шариат аҳкомлари асосида чиқарилган ҳукмлар жиноятчиликни аллақачон буткул барҳам топган бўлишига жиддий туртки берган бўларди.

⁸⁵ Фарғиев Б.А. Дин социологияси. Ўқув қўлланма. - Т., Тошкент ислом университети, 2018. – 162 б.

Яна бир глобаллашув даврида авж олаётган иллат ичкиликбозлик (алкоголизм) ҳисобланади. Ушбу иллат инсониятга қадим даврдан бери маълум ва у ҳамиша бошқа турдаги барча ахлоқсизлик шаклларини келтириб чиқариб келган. Азалдан инсонлар маст қилувчи ичимликларни тайёрлаш тажрибалариға эга бўлганлар. Илгари бундай ичимликлар жуда қиммат нархда бўлиб, уларни асосан ўзига тўқ кишилар истеъмол қилишган. Ҳар бир давр ва жамият азалдан ичкиликбозликка қарши курашиб келган. Чунки, бу иллат халқ учун моддий ва маънавий зарар манбаи бўлган.

Шунингдек, алкоголь истеъмоли айрим халқларнинг диний расм-руsumлари ва дафн маросимларининг ажralmas қисми бўлгани бизга тарихий лавҳалардан яхши маълум.

Хозирги кунда алкоголь ичимликларини истеъмол қилиш ҳодисаси дунёвий жамиятлар ҳаётининг ажralmas қисмига айланиб улгурди. Кўпгина расмий маросимлар, ижтимоий расм-руsumлар, байрамлар, корпоратив тарзда хордиқ чиқаришлар бевосита алкоголь истеъмоли билан мустаҳкам боғлиқлигини кузатиш мумкин. Лекин бу салбий ижтимоий ҳодиса жамият аъзоларига жуда қимматга тушаяпти. Статистик маълумотларнинг кўрсатишича, аксарият ҳолда майда безорилик, жиддий жиноятларни содир этилиши ва оилаларни барбод бўлишида спиртли ичимликларни истеъмол қилиш омили асосий сабаб бўлар экан. Исломий манбаларда бежизга ичкиликбозлик – гуноҳларнинг онаси дейилмаган. Хусусан, қуйидаги ҳадисни келтириб ўтишимиз мумкин: Ҳаббоб бин Арат(р.а) Расулуллоҳ(с.а.в)дан бундай нақл этади: “Ичкилик ичишдан сақланинг. Чунки ичкиликнинг ёмонлиги бошқа ёмонликларга манба бўлади. Худди токнинг бошқа дараҳтлар устига чирмashiб чиқиб, эгаллаб олганидек”⁸⁶.

Афсуски, бугунги кунда бизнинг жамиятда ҳам кишиларни спиртли ичимликларни истеъмол қилиш ҳолати учрайди ва у юқорида кўрсатиб

⁸⁶ Мухаммад Зоҳид Кўтку. “Ичкилик — иймон заволи”. – Т., “Янги аср авлоди”. 2003, 6 бет.

ўтилган салбий ҳодисаларнинг асосий омили бўлмоқда. Бироқ, жамият аъзоларини бундай иллатдан халос бўлишлари учун алкоголь ичимликларини ишлаб чиқариш, сотиш ва ниҳоят, уларни истеъмол қилинишини фақат таъкиқлаш орқали кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Бунга тарихдан етарли даражада мисоллар келтириш мумкин. Масалан, АҚШ Президенти Ф.Д.Рузвельт томонидан алкоголь ичимлиги истеъмолига қарши жорий қилинган маҳсус ва қатъий қонун кутилган натижаларни бермади. 1985-йилдан бошлаб собиқ Иттифоқда антиалкоголь компаниясини ўтказиш учун қабул қилинган қонунлар, улар асосида олиб борилган ишлар ҳам бесамар кетди ва барча саъй-ҳаракатлар сароб бўлиб чиқди. Айниқса, ушбу компаниянинг шиори остида олиб борилган пала- partiш, асосан маъмурий бошқарув усули ёрдамида амалга оширилган ишлар жиддий иқтисодий муаммоларни келтириб чиқарди⁸⁷.

Алкоголга қарши курашишнинг энг сермаҳсул воситаси бу – таълим ва тарбия омилидир. Бунда ислом қадриятлари ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ислом дини кишиларга маст қилувчи барча ичимлик ва бошқа моддаларни истеъмол қилишни кескин тарзда таъкиқлаган. Ислом арконларига мувофиқ “хамир”, яъни маст қилувчи барча воситалар кишини нафақат бу дунёда, балки охиратда ҳам хор бўлишига олиб келиши Қуръони карим оятлари ва ҳадисларда батафсил баён қилинган. Хусусан, Қуръони каримнинг куйидаги ояти охирги ҳукм сифатида ичкиликни қатъий тарзда ҳаром қилган:

Яъни: «Эй мўъминлар, ароқ (маст қиладиган ичкилик ичиш), қимор (ўйнаш), бутлар (яъни уларга сифиниш) ва чўплар (яъни, чўплар билан фолбинлик қилиш) шайтон амалидан бўлган ҳаром ишдир. Бас, нажот топишингиз учун уларнинг ҳар биридан узоқ бўлингиз! Ичкилик, қимор сабабли шайтон ўрталарингизга бугзу адоват солишини ҳамда сизларни Аллоҳни зикр қилишдан ва намоз ўқишдан тўсишни истайди, холос! Энди тўхтарсизлар!» («Моида»

⁸⁷Фарфиев Б.А. Дин социологияси. Ўкув қўлланма. - Т., Тошкент ислом университети, 2018. – 164 б.

сураси, 90, 91-оятлар)

Ислом динида нафақат спиртли ичимликлар ичиш, балки уни тайёрлаш, сотиш, оилб келиб бериш ҳам тақиқланади: “Ҳазрат пайғамбаримиз айғанлар: “Хузуримга Жаброил келиб бундай деди: “Эй Мұхаммад, Аллоҳ таоло шаробни, уни сиққанни ва сиқтиранни, ичганни, ташиганни ва унга ёрдам берганни, сотганни, сотиб олганни, ичувчига берганни, ичкилик сотиладиган ва тарқатиладиган ерларни (майхона ва шу кабиларни) лаънат этди”.⁸⁸

Глобал дунёдаги яна бир заарли иллатлардан бири гиёхвандлик ҳисобланади. Афсуски, ушбу иллат ҳам дунё бўйлаб кенг тарқалиб бормоқда. Ҳозирда у Ғарб жамиятида “оммавий маданият”нинг норасмий элементига айланди. Хатто, айрим мамлакатлардаги дорихоналарда гиёхвандликка рўпара бўлган фуқароларга мурихуана эркин тарзда сотилмоқда, масалан, Голландия ва АҚШнинг баъзи штатларида. Ислом динида гиёхвандлик ҳам маст қилувчи маҳсулот сифатида қораланади. Хусусан, “мастлик берувчи ҳар қандай нарса шароб ҳукмидадир. Маст қилувчи нарсанинг кўпи ҳам, ози ҳам харомдир”⁸⁹, деган ҳадис мавжуд. Демак, ислом дини нафақат бундай моддаларни истеъмол қилишни, балки уларни етиштириш ва тарқатишни яна ҳам жиддий тарзда таъкиқлайди.

Яна бир девиант хулқ-атвор кўринишларидан бири – суицид яъни ўз жонига суиқасд қилишdir. Суицид ҳодисасига нисбатан турли замон ва макон ҳамда маданиятларда ўзига хос муносабатлар шаклланган. Аксарият жамиятларда бу ҳодиса ғайри инсоний одат ва оғир гуноҳ сифатида қатъий қораланганд.

Христианликда ҳам, ислом динида ҳам муаммога нисбатан шундай муносабатни кўриш мумкин. Бироқ, айрим даврлар ва мамлакатларда нафақат уни амалга оширишга рухсат берилган, хатто бу мажбурий миллий-диний расм-русум ҳам ҳисобланган. Бунга Ҳиндистонда бева аёлларни турмуш ўртоқлари вафоти туфайли тириклайнин ёқиб

⁸⁸ Мұхаммад Зоҳид Кўтку. “Ичкилик — иймон заволи”. – Т., “Янги аср авлоди”. 2003, 4 бет.

⁸⁹ Ўша манба, 10 бет.

юборилишига мажбур қилиниши, ёки Японияда самурайларнинг душман қўлига тириклайн тушмаслик учун ўз жонига қасд қилишини мисол тариқасида келтириш мумкин.

Бизнинг юртда бундай оғишма хулқ-атвор азалдан кескин тарзда инкор этилиб келинган. Чунки диний ва миллий урф-одатларимизнинг тамойиллари одам табаррук зот эканлиги ва ўзини нобуд қилиш эса нафақат ўзи, балки яқинлари ва хатто миллати ҳамда ислом динига қилинган улкан зарар сифатида ҳеч қандай муросасиз қораланади⁹⁰.

Бугунги кунда глобал муаммога айланиб борётган яна бир “қадимий иллат” проституция яъни фоҳишабозлик ҳисобланади. Ушбу атама лотинча “prostituere” сўзидан олинган бўлиб, бевосита “ўзини намойишкорона таклиф қилмоқ” маъносини англатади. Одатда проституция сифатида маълум бир маблағ эвазига беникоҳ жинсий алоқа хизматини кўрсатиш тушунилади⁹¹. Бугунги кунда фоҳишабозлик Европанинг 8 мамлакатида (Голландия, Германия, Австрия, Швецария, Туркия, Греция, Венгрия ва Латвия) тўлиқ қонунийлаштирилганлиги Ғарбнинг ахлоқий таназзулини кўрсатиб беради. Ахлоқий бузуқликнинг бу каби кўриниши христианликда ҳам, ислом динида ҳам кескин ва жиддий қораланади. Хусусан, исломда зино қаттиқ қораланади. Хусусан, Қуръони каримда **“Ва зинога яқинлашманглар. Албатта, у фоҳиша иш ва ёмон йўлдири”** (Исро сураси, 32-оят), деб марҳамат қилинган. Тарихда ислом ҳуқуқида зино учун хаттоки ўлим жазоси ҳам қўлланган.

Бугунги глобал ахлоқий бузуқликнинг энг жирканч кўриниши – гомосексуализм яъни ўз биологик жинсига мансуб киши билан жинсий муносабатга киришиш ҳам Ғарб мамлакатларида қўпайиб бормоқда. Афсуски, XX асрнинг охирларидан бошлаб ахлоқсизликнинг ушбу тури Ғарб жамиятларида “ноанъанавий жинсий ориентацияга эга озчилик ва унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш” шиори остида ижтимоий ҳаётнинг

⁹⁰ Фарфиев Б.А. Дин социологияси. Ўкув қўлланма. - Т., Тошкент ислом университети, 2018. – 165-166 бетлар.

⁹¹<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F>

оддий ва нормал элементига айлантирила бошланди. Жамият аъзоларининг аксарият қисмини бу тоифа кишиларнинг ғайриинсоний хулқ-авторига ўта либерал ва бепарво муносабатда бўлиши дунёнинг айрим ривожланган мамлакатларида охир-оқибат янада ҳам жирканч ахвол – бир жинсли никоҳларнинг расмий жихатдан рухсат этилишига олиб келди. Бугунги кунда дунёнинг 23 мамлакатида тўлиқ, Буюк Британиянинг катта қисмида ва Мексиканинг баъзи штатларида бир жинсли никоҳ қонунийлаштирилган⁹². Тўғри, Шарқ мамлакатлари ҳаётида ҳам бундай беҳаёлик учраган ва учрамоқда. Гомосексуал муносабатлар анъанавий яҳудийлик, христианлик ва исломда оғир гуноҳлардан бири сифатида эътироф этилади. Лекин афсуски бугунги кунга келиб баъзи насроний черковлари ва яҳудий жамоаларида гомосексуализмга нисбатан нейтрал муносабат шаклланмоқда.

Бизнинг жамият шароитларида, миллий ва диний қадриятлар таъсирида, бундай кишилар билан қўл бериб қўришиш у ерда турсин, хатто улар билан ёнма-ён туриб нафас олишга ҳам жирканилади.

Имом Моликдан ривоят қилунувчи бир ҳадисда “Ахлоқсизлик ҳеч қачон уни одамларнинг ўзи тарқатмагунча пайдо бўлмайди, у отабоболарга ёт бўлган жазава ва вабо билан бирга тарқалади”, деб таъкидланган эди. Яъни бу каби ахлоқий бузуқлик шакллари фақат ахлоққа эмас, жамиятнинг генофондига, биологик мавжудликка ҳам хавф солади.

Хусусан, XX аср вабоси сифатида таърифланаётган ОИТС (СПИД) айнан наркомания, проституция ва гомосексуализмнинг “маҳсули” эканлигини тиббиёт аллақачон исботлаб берди. Агарда замонавий тиббиётнинг ушбу хасталикка даво топишга ҳозирча ночорлиги маълум экан, унда бутун инсониятни жиддий ташвишга солаётган бу бало-қазони бартараф қилиш, пировардида, жамиятни бундай макрофалокатдан асрарнинг ягона омили сифатида барча одамларни уларнинг ирқи, жинси,

⁹²https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8B%D0%B9_%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BA

миллатидан қатъий назар таъкидлаб ўтилган ғайриинсоний, жирканч хулқатвордан йироқ бўлишга тўлиқ эришишни эътироф этиш лозим.

Албатта, ҳозирда девиант хулқ-атворнинг юқорида кўрсатиб ўтилган турли кўринишларга қарши курашиш жамиятларда ўрнатилган ҳукуқий ва ахлоқий меъёрлар асосида олиб борилмоқда. Бундай шароитларда давлатнинг моддий техникавий ва тиббий имкониятлари билан биргаликда жамиятнинг ижтимоий-маданий хусусиятлари ҳам муҳим роль ўйнаши табиийдир.

Аммо, Гарб жамиятларида мазкур муаммолар ечимиға жавоблар аксарият ҳолларда дунёвий ҳаёт меъёрларига таянган ҳолда изланмоқда. Чунки бу мамлакатларда секуляризация жараёнининг бир томонлама талқини туфайли жамият аъзолари шахсий ва ижтимоий ҳаётларига христианликнинг ахлоқий қадриятларини таъсир қилиш кучи кескин даражада тушиб кетган.

Юқоридаги манзаранинг акси сифатида мамлакатимизнинг ижтимоий ҳаёти тажрибаларини кузатиш мумкин. Аждодларимизнинг асрлар давомида амал қилиб келган миллий-диний ахлоқ меъёрлари бизнинг кунларгача етиб келган бой маданий мероснинг муҳим бир йирик бўлаги сифатида юқорида кўрсатиб ўтилган жиддий ижтимоий ахлоқий муаммоларга қарши курашишнинг асосий омили бўлиб гавдаланади.

Диннинг ҳозирги замон ижтимоий ҳаётда, халқаро муносабатларда, маданий ҳаётдаги мавқеидан келиб чиқсан ҳолда таъкидлаш жоизки, дин бундан кейин ҳам кишиларни ўзаро ҳамжиҳатликка, тинчликка, эзгуликка ундовчи, ахлоқий нормаларнинг жамиятда қарор топишини таъминловчи омил бўлиб қолаверади. XX аср ва XXI аср бошларининг кўзга кўринган руҳонийларидан бири, халқларнинг тинч йўлдаги ҳамкорлиги учун курашга катта ҳисса қўшган арбоб, халқаро Нобел мукофоти совриндори, ламаизм динининг етакчиси Далай-лама XIV диннинг зарурлиги ҳақида қўйидаги фикрларни баён этган эди: “Техника ҳеч қачон инсонларга олий баҳт келтирмайди. Техникавий воситалар факат жисмоний қониқиши

беради, агар у туфайли баъзи ҳолларда маънавий қониқишигга эришиш имкони пайдо бўлса-да, у давомийлик касб этмайди. Бошқа томондан қаралса, агар инсон фақат маънавий соҳадан баҳт изласа, у жисмоний йўқотишиларда унчалик кучли изтироб чекмайди. Жаҳоннинг барча динлари ақл бебошлигини тизгинлашга бирдек даъват этади, чунки барча баҳтсизликларнинг илдизи шундадир. Ҳар бир дин мўминлик, итоаткорлик ва донишмандлик хос бўлган шундай руҳий ҳолатга даъват этади ва унга эришиш йўлини кўрсатади”⁹³.

Демак, дин инсонни эзгуликка чорловчи, унинг маънавий оламини бойитувчи бекиёс ижтимоий омил бўлиб, унинг тарихи минг йилликларга бориб тақалади. Глобал дунёда ҳам дин жамият тараққиёти учун хизмат қилишда давом этмоқда, унинг жамият ва давлатнинг маънавий ҳаётида ахлоқийликни таъминлаши билан боғлиқ замонавий ёндашувлар вужудга келмоқда. Жамият тараққиёти учун бугун ҳам диний ахлоқий нормалар, ҳам секуляр ахлоқий қоидалар муҳим. “Хадиси шарифда айтилган “Бу дунёни деб у дунёни, охиратни деб бу дунёни унутманг” деган мазмундаги сўзларни ҳеч қачон эсимиздан чиқармаслигимиз зарур”⁹⁴.

⁹³ Далай-Лама XIV. “Ҳақиқий душманимиз – ўз ичимида”// Демократлаштириш ва инсон хуқуqlари. – Т., 1999. - №3-4. – 42 бет

⁹⁴ Каримов И. “Юксак маънавият – енгилмас куч” - Т., “Маънавият” 2013. 45 бет

III БОБ БҮЙИЧА ХУЛОСАЛАР:

Учинчи боб юзасидан илгари сурилган қарашларни умумлаштирган ҳолда шуни таъкидлаш ўринлики, глобаллашув даври ва ундаги турли жараёнлар ахлоқ ва динга қай даражада таъсир кўрсатмасин, айни вақтда ушбу икки факторнинг ҳам ижтимоий тараққиётдаги, жамиятнинг маънавий муҳитини барқарорлаштириш ва баркамол шахсни тарбиялашдаги аҳамияти бекиёс ҳисобланади.

Шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, глобаллашув даврида инсонларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан баркамол этиб тарбиялаш, глобал маънавий таҳдидлар, ахборот хуружларига қарши мафкуравий иммунитетни шакллантириш масаласи доимгидан кўра долзарброк бўлиб қолмоқда. Бинобарин, ахлоқ ва дин муносабатлари ривожининг устувор жиҳатлари айнан ахлоқий жиҳатдан етук шахсни тарбиялаш, постиндустриал дунёда этосферанинг барқарорлигини таъминлашда намоён бўлади.

Маънавий баркамол авлодни диний ёки рационал факторларга асосланувчи ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялашда оила, таълим-тарбия тизими каби омиллар катта аҳамиятга эга. Қолаверса, мамлакатимизда “жаҳолатга қарши маърифат” ғояси асосида дин соҳасидаги илмий-маърифий фаолиятни жадал ташкил этилиши ҳам ижтимоий маънавий муҳитнинг барқарорлашувига, соғломлашувига, мафкуравий иммунитетнинг мустаҳкамланишига олиб келади. Бу эса глобаллашув даврида содир бўлаётган мафкуравий таҳдидлар, ахлоқ тамойилларнинг инкор этилиши, маданий жиҳатдан таназзулнинг олдини олишда дин ва ахлоқ тамойилларининг аҳамиятини ошириб боради.

ХУЛОСА

Ахлоқ ва дин. Ушбу икки ижтимоий онг ва фаолиятнинг шакли инсоният маънавий ҳаётининг ажралмас бир бўлаги, умуммаданий қадриятлари ҳисобланади. Улар минг йиллар давомида биргаликда шаклланиб, сайқалланиб бугунги кунгача етиб келди. Ахлоқ ва дин ўртасидаги илк муносабатлар айнан ушбу икки фактор шаклланишининг илк кўринишлари яъни инсоният тарихининг дастлабки даврларида ибтидоий одамнинг дунёқараши шакллари сифатида вужудга келган, ибтидоий диний нормалар ва илк ахлоқий қарашлар пайдо бўлган даврларга бориб тақалади. Унинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлган кўплаб қарашлар, назариялар шаклланган бўлиб, уларнинг баъзилари бирбирига зид ҳисобланади. Ўша даврлардан буён дин ва ахлоқ инсоннинг табиий эҳтиёжлари ва майлларини жиловлаш воситалари, маданиятнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган омиллар бўлиб келади. Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар ҳам ахлоқий, ҳам диний таълимотларда ўзига хос ўзгаришларга олиб келган. Бугунги глобаллашув даври ҳам дин ва ахлоқ ўртасидаги ўзаро муносабатларга, ушбу муносабатнинг ижтимоий ҳаётнинг бошқа элементларига бўлган муносабатига ҳам таъсир этди, бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда.

Умуман олганда, дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатларга фалсафий жиҳатдан ёндашиш, ушбу икки феноменнинг глобаллашув контекстида тўқнашувини, бу жараёниннинг ижтимоий ҳаётда таъсир доирасини биргина магистрлик диссертацияси орқали ёритиш мушкул ҳамда имконсиз вазифа. Шунинг учун магистрлик диссертациясида глобаллашув даврида ахлоқ ва дин, улар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг намоён бўлишидаги айrim хусусиятлари тадқиқот обекти сифатида тадқиқ этдик.

Ушбу мавзууни тадқиқ этиб, қуйидаги хуросаларга келишимиз мумкин:

- Глобаллашув даврида ижтимоий ҳаётнинг тузилиши, унинг

таркибий элементлари ўртасидаги муносабатлар тезлик билан ўзгариб бормоқда. Диннинг ҳозирги замон ижтимоий ҳаётда, халқаро муносабатларда, маданий ҳаётдаги мавқеидан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш жоизки, дин глобаллашув даврида ҳам, бундан кейин ҳам инсонларни ўзаро ҳамжиҳатликка, тинчликка, эзгуликка ундовчи омил, ижтимоий ҳаётда ахлоқийлик тамойилини таъминлаб турувчи энг муҳим ричаг бўлиб қолаверади.

- Бугунги глобаллашув даврида дин феноменининг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги аҳамияти ошиб бормоқда. Айниқса, Яқин Шарқ, Жанубий-Шарқий Осиё, Африканинг баъзи мамлакатларида айнан дин омилининг таъсир кучи туфайли реакцион муҳит шаклланиб бормоқда, минтақа мамлакатларида айнан ушбу омил туфайли хавфсизликка таҳдид кучаймоқда. Дин глобаллашуви бир-бирига қарама-қарши бўлган икки жараёнда намоён бўлмоқда. Биринчидан, диннинг глобаллашуви диний онгнинг ривожланиши, динга бўлган қизиқишининг, эҳтиёжнинг ошиб бориши сифатида намоён бўлса, бошқа томондан дин никоби остида ғаразли кучларнинг фаоллашуви, дин никобидаги экстремизм ва терроризм, фундаментализм ва радикализм каби глобал таҳдидлар хавфининг ўсиб бориши билан боғлиқ зиддиятли ҳодиса сифатида намоён бўлмоқда.

- Глобаллашув даврида инсонларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан баркамол этиб тарбиялаш, глобал маънавий таҳдидлар, ахборот хуружларига қарши мафкуравий иммунитетни шакллантириш масаласи доимгидан кўра долзарброқ бўлиб қолмоқда. Бинобарин, ахлоқ ва дин муносабатлари ривожининг устувор жиҳатлари айнан ахлоқий жиҳатдан етук шахсни тарбиялаш, постиндустриал дунёда этосферанинг барқарорлигини таъминлашда намоён бўлади.

- Ахлоқ инсонларнинг маънавий борлиғига, дин эса илоҳий моҳиятга дахлдор ҳисобланади. Динларнинг вужудга келиши жараёнига эътибор берадиган бўлсак, бирор бир янги дин вужудга келиши ёки диний

реформанинг амалга оширилишига асосий сабаблардан бири сифатида жамиятдаги ахлоқий муносабатларнинг таназзулга юз тутиши, емирилиши ёки янгилаш эҳтиёжининг пайдо бўлиши билан изоҳланади. Ўз ўрнида ахлоқнинг шаклланишида ва унинг ижтимоий ўрнида диннинг аҳамияти катта.

- Глобаллашув даврида ахлоқ, дин ва уларнинг тамойиллари учун функционал жой қисқариб бормоқда, жамиятни бошқариш, ижтимоий муносабатларни тартибга солиб борища анъанавий ахлоқий, диний қоидалар, қадриятлар олдинги мавқеини йўқотиб бормоқда. Уларнинг ўрнини глобаллашув даврининг маданий асосига айланиб бораётган “оммавий маданият”нинг эгаллаб бораётганлиги эса айниқса хавотирли ҳисобланади.

- Ҳар томонлама мукаммал, айниқса маънавий-ахлоқий жиҳатдан шаклланган, тарбияланган ёшларни тарбиялаш бугун ҳар қандай жамиятнинг энг асосий мақсадига айланиб бормоқда. Маънавий баркамол авлодни диний ёки рационал факторларга асосланувчи ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялашда оила, таълим-тарбия тизими каби омиллар катта аҳамиятга эга. Қолаверса, мамлакатимизда “жаҳолатга қарши маърифат” ғояси асосида дин соҳасидаги илмий-маърифий фаолиятни жадал ташкил этилиши ҳам ижтимоий маънавий муҳитнинг барқарорлашувига, соғломлашувига, мафкуравий иммунитетнинг мустаҳкамланишига олиб келади. Бу эса глобаллашув даврида содир бўлаётган мафкуравий таҳдидлар, ахлоқ тамойилларнинг инкор этилиши, маданий жиҳатдан таназзулнинг олдини олишда дин ва ахлоқ тамойилларининг аҳамиятини ошириб боради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

I. НОРМАТИВ ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т., “Ўзбекистон” 2017, - 80 бет.
2. "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни (янги таҳрири) –Т., "Адолат". 1998.
3. "Таълим тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни (янги таҳрири) –Т., "Адолат". 1997.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-куватлаш йили»да амалга оширишга оид Давлат Даствури тўғрисидаги 2018 йил 22 январдаги , ПФ-5308-сонли Фармони
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони

II. РАҲБАРИЙ АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. “Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби” – Т., “Ўзбекистон”, 1997. – 384 бет.
2. Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” - Т., “Ўзбекистон” 1997. – 326 бет.
3. Каримов И.А. “Аллоҳ қалбимиизда, юрагимиизда” – Т., “Ўзбекистон” 1999. – 47 бет.
4. Каримов И.А. “Юксак маънавият – енгилмас куч” - Т., “Маънавият” 2013. – 123 бет.

5. Мирзиёев Ш.М. “Миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатлик халқимиз тинчлиги ва фаровонлигининг муҳим омилидир” (Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Республика Байналмилал маданият маркази ташкил этилганинг 25 йиллигига бағишланган учрашувдаги нутқи) // «Халқ сўзи», 2017 йил 25 январь.

6. Мирзиёев Ш.М. “Ижтимоий–маънавий муҳит барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг соғлигини асрар – давр талаби” мавзусидаги анжумандаги нутқ, 2017 йил 15-июнь, Тошкент шаҳри.

ІІІ. ДАРСЛИК, ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА, МОНОГРАФИЯ,

РИСОЛАЛАР:

1. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. Т., 2010. – 240 бет.
2. Диншунослик (дарслик) –Т., “Меҳнат”, 2004. – 296 бет.
3. Диншунослик асослари. Ўқув қўлланма.Т. – «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси. – 2013. – 320 бет.
4. Комилов К. “Глобаллашув ва диний жараёнлар”. Т., “Мовароуннаҳр”, 2014. - 128 бет.
5. Маънавият: асосий тушунчалар луғати – Т.: “Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти” нашриёти. 2009. 957 – бет.
6. Муҳаммад Зоҳид Қўтқу. “Ичкилик — иймон заволи”. – Т., “Янги аср авлоди”. 2003. 17 – бет.
7. Отамуродов С. Глобаллашув ва миллат. - Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. - 304 бет.
8. Очилдиев А. Глобаллашув ва мафкуравий жараёнлар. - Тошкент: «Муҳаррир» нашриёти, 2009. - 64 бет.
9. Тимоти Ж. Уинтер. “XXI асрда Ислом: Постмодерн дунёда қиблани топиш” – Т., “Шарқ” 2005. – 219 бет.
10. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-12 жиллар. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2000-2005.
11. Умаров Б., Жабборов Ш. Глобаллашув ва ёшлар тарбияси /

Ўзбекистон Респ. Президенти хузуридаги Давлат ва жамият қурилиши акад., Ўзбекистон Респ. Вазирлар Махкамаси хузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитаси. – Т.: Akademnashr, 2011. – 46 бет.

12. Фалсафа: энциклопедик луғат – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2010. – 344 бет.

13. Фарфиев Б.А. Дин социологияси. Ўқув қўлланма. - Т., Тошкент ислом университети, 2018. – 218 бет.

14. Ҳасанбоев Ў. “Ўзбекистонда давлат ва дин муносабатлари: диний таҳқилотлар, оқимлар, мафкуравий курашнинг долзарб йўналишлари” – Т., “Тошкент ислом университети” нашриёт матбаа бирлашмаси, 2014. – 420 бет.

15. Эрматов X. “Тарих. Тафаккур. Маданият” – Т., “Академнашр” 2013. – 278 бет.

IV. ХОРИЖИЙ АДАБИЁТЛАР:

1. ‘Measuring Globalization’ In, Foreign Policy, March-April 2009. - 54-69 pp.
2. Adams, R.M., Finite and Infinite Goods, Oxford: Oxford University Press. 1999. p. 410.
3. David Hume, "The Natural History of Religion." In Hitchens, Christopher (2007). The Portable Atheist: Essential Readings for the Nonbeliever. Philadelphia: Da Capo Press. p. 30
4. Dixon, Thomas (2008). Science and Religion: A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press. p. 115.
5. Esptein, Greg M. (2010). Good Without God: What a Billion Nonreligious People Do Believe. New York: HarperCollins. p. 117.
6. The Global Religious Landscape. Pew Research Center. Washington, D.C. 2012. P.9.
7. The Legatum Prosperity Index 2016. The Legatum Institute Foundation. G.Br., London, 2016. P. 74.

8. William M. Sullivan and Will Kymlicka (eds.), *The Globalization of Ethics: Religious and Secular Perspectives*, Cambridge University Press, 2007, 305 pp.
9. Барт Р. Избранные работы. Семиотика.Поэтика. М.: Изд-во Группы «Прогресс», «Универс». 1995. - Ст. 125.
10. Бек У. Что такое глобализация? – М.: Прогресс-Традиция.– 2001.– 304 с.
11. Гаджиев К.С. Введение в geopolитику. - М.: ЛОГОС, 2000. - 432 с; Глобализация и моделирование социальной динамики. - М.: Институт социальных наук, 2001. - 237 с.
12. Глебов Г. И., Милаева О. В. Современные международные отношения. Учебное пособие. — Пенза: Изд. Пенз. гос. ун-та, 2010. — 98 с.
13. Гринин Л. Е. Глобализация и национальный суверенитет // История и современность. — 2005. — № 1. — С. 6—31.
14. Дугин А. Г. Постфилософия: три парадигмы истории. – М.: Евразийское движение. – 2009. – 703 с.
15. Ерофеева К.Л. Человек в информационном обществе; сущность и существование. - Иваново, 2007. Ст. 216.
16. Курицын В. Н. Русский литературный постмодернизм – М.: ОГИ. – 2001. Ст 289.
17. Новый энциклопедический словарь, М.: Большая Российская Энциклопедия, 2008. Ст. 1455.
18. Орлов М. Место и роль религии в глобальных процессах современности. // Власть, 2008. № 3. - С.47.
19. Попов Л.А. Десять лекций по этике. – М.: Ось-89, 2001. Ст. 192.
20. Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. - М.:Аспект-Пресс, 1996, ст 160.
21. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. – М.: Мысль. – 2003. – 300 с.

22. Томпсон М. Философия религии / Пер. с англ. Ю. Бушуевой. – М.: ФАИРПРЕСС, 2001. Ст. 384.
23. Фейнман Р.Ф. Вы, конечно, шутите, мистер Фейнман! / Пер. с англ. С. Б. Ильина. — Москва: АСТ, 2014. — 477 с.
24. Чичерин Б.Н. Наука и религия / Вступ. ст. В.Н. Жукова. – М.: Республика, 1999. Ст. 495.

V. ДИССЕРТАЦИЯ, АВТОРЕФЕРАТ ВА МАҚОЛАЛАР:

1. Лосев А.В. Принцип единства морали и религии (этико-философский анализ) – автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Воронеж – 2006. Ст. 31.
2. Chernikova V.E.. The problem of interaction of religion and morality in the transforming world. Austria//“Austrian Journal of Humanities and Social Sciences” 1-2 (2017), Page 87.
3. See Mou, Zongsan, Zhengdao yu Zhidao [The Way of Politics and the Way of Administration] (Taipei, 1991). For further discussion of Mou's ideas, see my "Human Rights and Harmony," Human Rights Quarterly 30:1, February 2008.
4. Бек У. Политическая динамика в глобальном обществе риска//Мировая экономика и международные отношения.– 2002.– № 5.– С. 10–19.
5. Г.Н.Гумницкий, М.Г.Зеленцова. Мораль и религия//Философия и общество 1/2012, ст. 70.
6. Гринин Л.Е. Глобализация и национальный суверенитет. / История и современность. - М.: №1, 2005. Ст. 16-24.
7. Далай-Лама XIV. “Хақиқий душманимиз – ўз ичимизда”// Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – Т., 1999. - №3-4. – 42 бет
8. Орлов М. Место и роль религии в глобальных процессах современности. // Власть, 2008. № 3. - С.47.
9. Панарин А. С. Искушение глобализмом. - М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. - 416 с.

10. Токарев А. М. Секуляризация как социальная форма десакрализации и рационализации духовной жизни (западноевропейский контекст) - автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук Нижний Новгород – 2008. Ст. 30.
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // - Москва, ПОЛИС. 1994. №1.-С. 33-48.
12. Черникова В. Е. Конфликт традиционных моральных ценностей и ценностей информационного общества//Вестник Адыгейского государственного университета. Серия «Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология». – 2014. Вып. 3. – С. 45–50.
13. Шендрик А. И. Глобализация в системе культурологических координат//Знание. Понимание. Умение. – 2004. – № 1. – С. 59–71.

VI. ИНТЕРНЕТ МАТЕРИАЛЛАРИ:

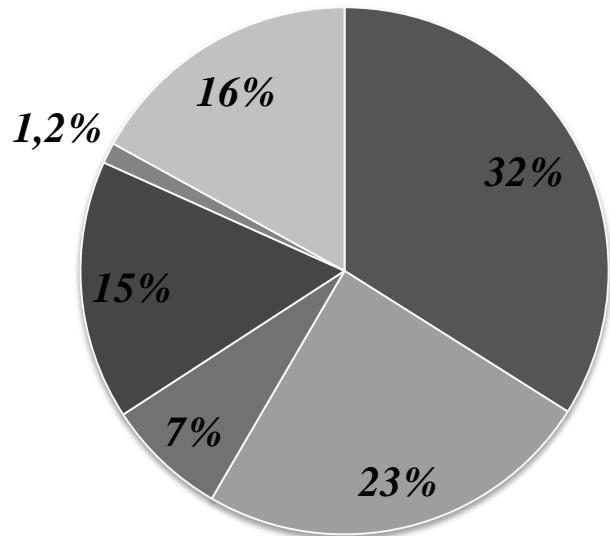
1. www.muslim.uz
2. uz.wikipedia.org
3. www.conflictmanagement.ru
4. www.highcharts.com
5. www.pewresearch.org
6. www.qutb.org
7. www.religare.ru
8. www.religions.uz
9. www.zaistinu.ru

ИЛОВАЛАР

1 илова

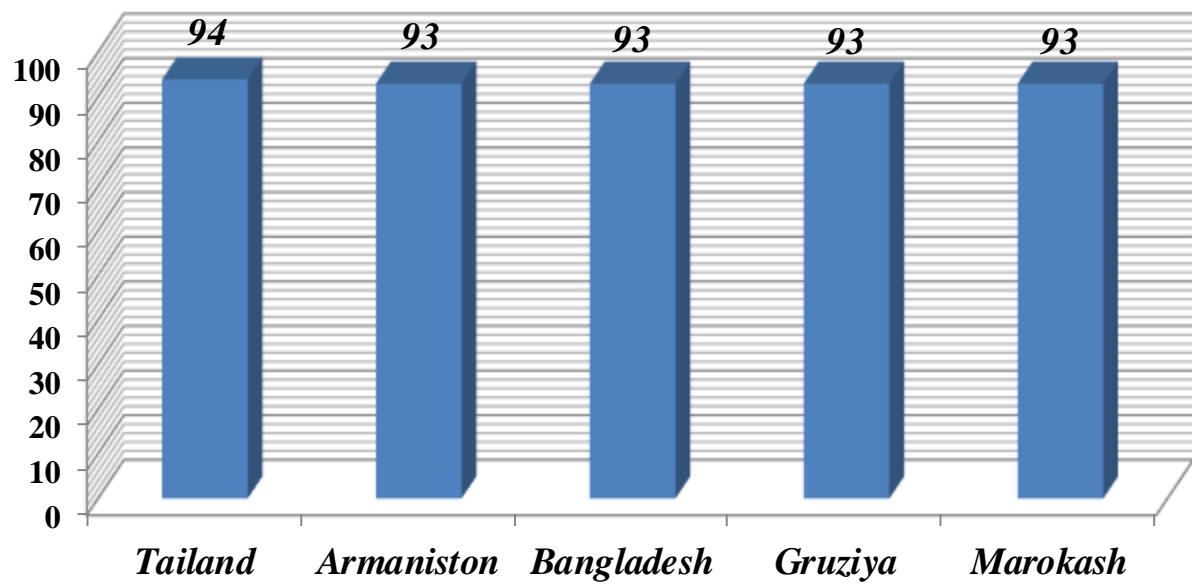
Pew Research Centerning ma'lumotlariga ko`ra, 2010-yilda jahon aholisining dinga e'tiqod qilish darajasi

- Xristianlar - 32%
- Musulmonlar - 23%
- Buddaviylar - 7%
- Hinduiylar - 15%
- Boshqa din vakillari - 1,2%
- Nones (biror dinga e'tiqod qilaydiganlar va ateistlar) - 16%

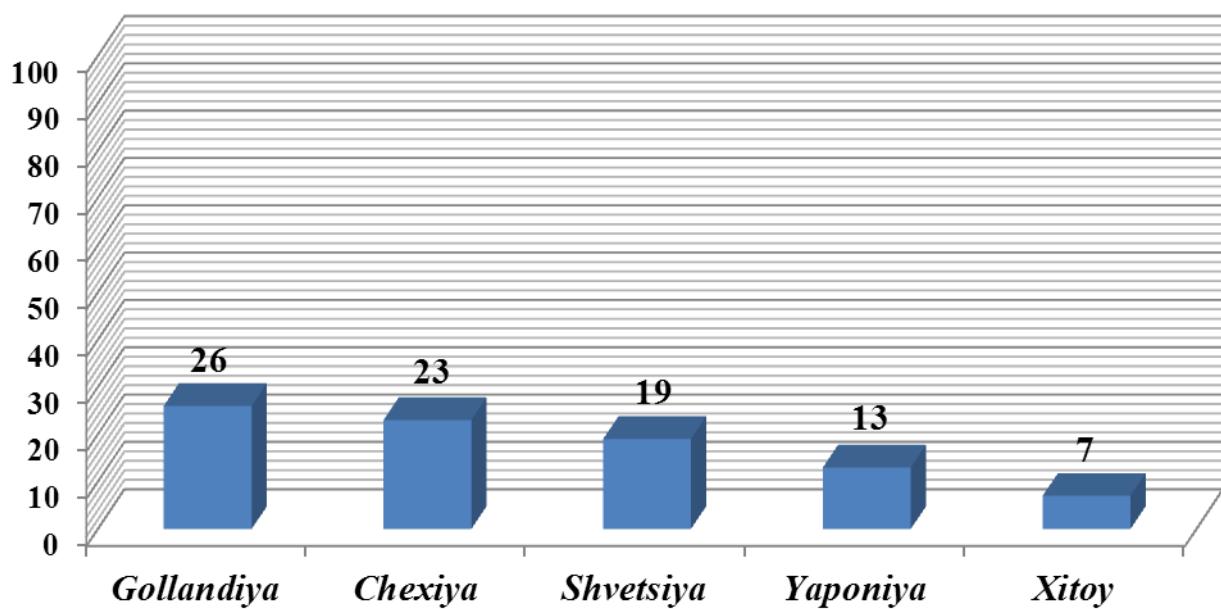

2 илова

Aholisining eng ko`p qismi dinga e'tiqod qiluvchi davlatlar (WIN/Gallup tomonidan o'tkazilgan tadqiqotga ko`ra, aholi foizda, 2015-yil)

Aholisining eng kam qismi dinga e'tiqod qiluvchi davlatlar (WIN/Gallup tomonidan o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, aholi foizda, 2015-yil)

Mintaqalar bo'yicha aholining o'zini dindor deb hisoblash darajasi (highcharts.com ma'lumotlariga ko'ra, aholi foizda, 2015-yil)

